

ગુજરાત માધ્યમિક અને
ઉચ્ચતર માધ્યમિક શિક્ષણ બોર્ડ,
સેક્ટર-10 બી, જૂના સચિવાલય પાસે,
ગાંધીનગર. તા.01/08/2025

પ્રતિ,
જિલ્લા શિક્ષણાધિકારીશ્રી,(તમામ),
ગુજરાત રાજ્ય.

વિષય:-ધોરણ-9 થી 12ના કેટલાક વિષયોના અભ્યાસક્રમના માસવાર આયોજન તેમજ
પ્રશ્નપત્ર પરિરૂપ મોકલવા બાબત.
સંદર્ભ:-તા.17/07/2025ના રોજ મળેલ શૈક્ષણિક સમિતિના ઠરાવ ક્રમાંક:12/2025

ઉપરોક્ત વિષય અને સંદર્ભ અન્વયે જણાવવાનું કે ધોરણ-9 થી 12ના ગુજરાતી (પ્રથમ ભાષા), અંગ્રેજી (પ્રથમ ભાષા), હિન્દી (પ્રથમ ભાષા) તેમજ ઉર્દૂ (પ્રથમ ભાષા)ના પાઠ્યપુસ્તકોમાં શ્રીમદ્ ભગવદગીતાના મૂલ્યોને લગતા પ્રકરણોનો સમાવેશ કરવામાં આવેલ છે. ધોરણ-9 થી 12ના કમ્પ્યુટર અધ્યયન વિષયનો અભ્યાસક્રમ રીવાઈઝ કરવામાં આવેલો છે. ધોરણ-12 અર્થશાસ્ત્ર વિષયના પાઠ્યપુસ્તકમાં પ્રાકૃતિક ખેતીના પ્રકરણનો સમાવેશ કરવામાં આવેલ છે. જે અન્વયે ઉક્ત વિષયોના અભ્યાસક્રમના માસવાર આયોજન તેમજ પ્રશ્નપત્ર પરિરૂપમાં તજજ્ઞશ્રીઓ દ્વારા સુધારા કરવામાં આવેલ છે. તા.17/07/2025ના રોજ મળેલ શૈક્ષણિક સમિતિની બેઠકમાં સંદર્ભ દર્શિત ઠરાવથી કરવામાં આવેલ નિર્ણય અન્વયે શૈક્ષણિક વર્ષ 2025-26 થી ધોરણ-9 થી 12માં ઉક્ત વિષયોના અભ્યાસક્રમના માસવાર આયોજન તેમજ પ્રશ્નપત્ર પરિરૂપનો અમલ કરવામાં આવનાર છે.

આ સાથે ઉપરોક્ત વિષયોના અભ્યાસક્રમના માસવાર આયોજન તેમજ પ્રશ્નપત્ર પરિરૂપ મોકલી આપવામાં આવે છે. વિશેષમાં જણાવવાનું કે ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ દ્વારા પ્રથમ ભાષાના પાઠ્યપુસ્તકમાં શ્રીમદ્ ભગવદગીતાનો સમાવેશ કરવામાં આવેલ છે. તે પૈકી ગુજરાતી પ્રથમ ભાષાના પાઠ્યપુસ્તકમાં આ અંગેના પ્રકરણોનો સમાવેશ કરવામાં આવેલ છે, જ્યારે હિન્દી (પ્રથમ ભાષા), અંગ્રેજી (પ્રથમ ભાષા) અને ઉર્દૂ (પ્રથમ ભાષા)ની પૂરક પુસ્તિકા તૈયાર કરવામાં આવેલ છે. ઉક્ત પૂરક પુસ્તિકાની સોફ્ટ કોપી આ સાથે મોકલવામાં આવે છે. ઉક્ત વિગતે ઉપરોક્ત વિષયોના અભ્યાસક્રમના માસવાર આયોજન, પ્રશ્નપત્ર પરિરૂપ તેમજ પૂરક પુસ્તિકા આપના તાબા હેઠળની તમામ માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાઓને જાણ તેમજ અમલ સારું મોકલી આપશો.

સંયુક્ત નિયામક

બીડાણ:-ઉપર મુજબ

ગુજરાત માધ્યમિક અને
ઉચ્ચતર માધ્યમિક શિક્ષણ બોર્ડ,
ગાંધીનગર

નકલ સવિનય રવાના:-

- માન.અધ્યક્ષશ્રી, ગુજરાત માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શિક્ષણ બોર્ડ, ગાંધીનગર.

Standard - 11
Subject : Shreemad Bhagavad Gita
Medium : English

Approved by
Education Department of State Government
and Incorporated in Textbook

Chapter :
1. Steps to Ecstasy
2. Confluence

Gujarat State Board of School Textbooks
Gandhinagar

A guru embarks on a forest excursion accompanied by three devoted disciples. This journey is intended for the assimilation of knowledge through both theoretical understanding and practical experience. Within the Vedic literature, certain text is known as 'Aranyak Granth'. 'Aranyak' is connected to the Upanishads, i.e. 'Bruhadarnakupanishad.' It is Indian tradition to provide experiential knowledge through natural way. This tradition has given unique identity of Rishisamskriti (culture of sages) and Krishisamskriti (culture of agriculture) to our country. India is especially renowned for her philosophical depth.

Prashant, Pravrut, and Pramoh are the three disciples of the guru. During their dialogue, the guru elucidates upon how the life and behaviour of animals are influenced by the qualities of sattva-guna, rajo-guna, and tamo-guna.

Guru : Children, if you have completed your daily tasks, prepare yourselves for swadhyay pravachan. (Having heard the words, Prashant, one of the disciples rushes to the guru.)

Prashant : Pranipat, Gurudev!

Guru : आशीः वर्धताम् । (Blessings, may you progress greatly.)

Prashant : Gurudev, despite your daily reminder of “स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम्” – (तैत्तिरीयोपनिषद्-शिक्षावल्ली) (One should not be lazy in swadhyay), Pravrut remains calm and our Pramoh remains lethargic. Despite our persistent efforts, there seems to be no impact. They are thick skinned. I have to call them daily. Gurudev, you always say that “आज्ञा गुरुणां ह्यविचारणीया” (रघुवंशम्-14.46) (The Guru's orders should be carried out without delay.) You say that, yet it is as if talking to a brick wall! Almost in vain! Gurudev, at times, I ponder over the fact that despite us having the same guru, attending the same gurukul, engaging in the same tasks, and being of similar age, there exists such a disparity in our approaches. Why is that?

Guru : Your question is excellent. It has a nice answer in the Bhagavad Gita.

Prashant : Gurudev, can we find the solution to this question in the Srimad Bhagwad Gita?

Guru : Certainly, beta! Answer for any question can be obtained in this scripture.

Prashant : Gurudev, how can one book possibly provide solutions to all the questions? You can get mangoes from a mango tree, but can't expect to find everything like jujube, chikoo, or apples.

Guru : See, one tree yields only one type of fruit, but on this earth, if variety of seeds are sown, then we'll get various types of fruits.

Prashant : Gurudev, you have a knack for illustrating concepts. Could you please guide me to resolve my doubts using this book until Pravrut and Pramoh arrive?

Guru : All the three of you disciples share the same place, have the same guru, are of the same age, and study the same things. However, one of you is composed, another is agile, and the third tends to be verbose. This variation arises from inherent guna. There are three gunas- Sattva-guna, Rajo-guna, and Tamo-guna. These gunas are not exclusive to humans; animals possess them as well. Thus, all beings share the same fundamental characteristics, yet individual traits vary. For instance, consider a herd of elephants: one may calmly stand under a tree, another may vigorously dust its body and engage in

playful activities, while a third may rest or push its tusks against a tree and bang its head onto a mountain or engage in unnecessary conflicts with others of their kind. The reason is the influence of the three gunas. As the Gita says –

सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः ।

निबध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥ (14.5)

(Meaning : O Mahabaho! Sattva-guna, rajo-guna and tamo-guna - these three gunas arising from nature bind the imperishable soul in the body.)

सत्त्वं सुखे संजयति रजः कर्मणि भारत ।

ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे संजयत्युत ॥ (14.9)

(Meaning : O Bharata! Sattva-guna is associated with happiness, rajo-guna to karma and tamo-guna veils knowledge and engages one in idleness.) Here the word 'happiness' means 'sublime happiness'.

All three gunas exert an influence compelling the Jivamatra (every living being) to undertake specific actions. When sattva-guna predominates, there is an inclination towards brightness, peace, happiness, and a predisposition for knowledge. An excess of rajo-guna results in excessive passion and discontentment; it is characterized by constant activity or fickleness. Conversely, a tamasik animal exhibits ignorance, laziness, sleepiness, and infatuation.

Note that excess of any of Vat, Pitt, or Kaph influence health. However, it is not that an individual with a tendency of Vat constantly suffers from gas. Similarly, someone affected by Pitt may not perpetually suffer from acidity, and one with a Kaph constitution may not always have a cough. Depending upon the intake of diet and a person's lifestyle, the effect of the guna, which is in excessive amount, will be seen. The same should be understood with all three gunas.

Prashant : Gurudev, we can modify our lifestyle to address imbalance in Vat, Pitt, and Kaph. However, when it comes to Sattv, Rajas, and Tamas, will behavior always remain consistent with the predominant guna? Therefore, achieving uniformity in our practices seems unlikely.

Guru : This question holds significant importance. By assimilating the teachings of the Gita and implementing that wisdom into our lives, transformation becomes achievable. Similar to how blood pressure can be managed through the knowledge and practice of Yog-Ayurved, the same applies to the Gunas. Mere knowledge of the best medicine does not ensure a person's health; it must be absorbed by the body to yield benefits. Similarly, this knowledge too yields benefits when fully internalized. The Shastra says, अधीतिबोधाचरणप्रचारणैः (नैषधीय चरितम्-1.4) अधिती : signifies acquiring knowledge, बोध : implies comprehension, आचरणम् denotes practical application, and प्रचारणम् signifies imparting knowledge to others. This is the real way to acquire knowledge.

Those who embody Sattv lead ideal lives within society and earn respect universally. The Gita says, 'ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्थाः ।' 'मध्ये तिष्ठन्ति राजसः ।' A person with a prominence of Rajas guna leads a non-spiritual/non ethical life whereas a person having Sattv guna is wise and ethical. अधोगच्छन्ति तामसः । A person with predominant Tamas guna wastes his precious life due to ignorance and negligence. Life full of Tamas gets neglected. The causes are excessive desires, anger, and greed.

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।

कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥ (16.21)

(Meaning : Desire, anger, and greed-these three are the doors to hell that annihilate the soul, leading it to degradation. Thus, one must forsake these three traits.)

Prashant : Yes, Gurudev! I am grateful for your blessings. I am gratified. (Meanwhile, Pravrut and Pramoh enter.)

Pravrutta : Pranam, Gurudev!

Guru : वर्धताम् । (May you progress.)

Pramoh : नमो नमः । (My salutations to you), Gurudev!

Guru : तेजस्वी भव । (Shine well.)

Before both of you arrived, I had explained the concept of triguna while addressing one of Prashant's inquiries. द्विर्बद्धं सुबद्धं भवति The phrase means adding one knot upon another knot results in a better firmness. Essentially, our actions determine the status of our gunas. Therefore, all our activities need to be sattvik in nature to lead a better life. When there is genuine devotion to the Guru, seen in physical action and felt inentally, and embodying the principle of आचार्यदेवो भवः । (तैत्तिरीयोपनिषद् - शिक्षामवल्ली), then it is Sattvik pranam. If, while bowing down, one perceives the Guru as an ordinary human like oneself; and thinking that he likes when someone touches his feet and he will teach better, it is considered a Rajas pranam. If one performs pranam merely as a formality or just to follow a rule or if it is done reluctantly, it is categorized as Tamas pranam.

Dear children, Let us know about some activities that can bring some positive changes in our lifestyle. Remember, the essence of human life lies in acts of generosity. तेन त्यक्तेन भुञ्जिथाः (ईशावास्योपनिषद्-1) There is a certain Sattvik way to help also:

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।

देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥ (17.20)

(Meaning : The charity is saattvik if it is done with the feeling of 'Benevolence is a duty.'; and when it is done with assessing the proper region, time and person. It is saattvik when it is not to the one who had favoured us and not with expectation of any return, and it is done selflessly.)

I shall donate if the needy asks for it. It is rajas charity if it is done with expectation of gain. Whereas, giving the receiver with insult and out of disdain or with reluctance is classified as tamas.

These actions influence one's Guna, and they are interdependent. Now you will think before extending any form of assistance.

Pramoh : Gurudev! Considering there are three types of charitable actions, each influencing one's guna, could dietary habits also vary accordingly? Are there distinct types of diet?

Guru : Your question holds a profound truth. The students of your age should understand this. Initially, when we speak of food, it's not just about what's consumed orally. According to the saying "आह्रियते गृहाते गृहाते इन्द्रियेः इति आहार ।" Everything perceived by the senses

qualifies as food. Hence, one should consider not only what is eaten or drunk as food but also what is heard, spoken, smelled, and touched, as they all fall under the category of food. Each of these significantly influences life and can be categorized into three types. This is why it is said that -

आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः ॥ (17.7)

आयुः सत्त्वबलारोग्य सुखप्रीतिविवर्धनाः ।

रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः ॥ (17.8)

(Meaning : The food liked by individuals with the sattv increases life, purifies existence, and provides strength, health, happiness, and satisfaction. Such food is juicy, nourishing, and pleasing to the heart.)

कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः ।

आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥ (गीता 17.9)

(Meaning : The food that is excessively bitter, sour, salty, hot, pungent, dry, and arousing burning is liked by those with rajas. Such food produces pain, grief, and disease.)

यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यत् ।

उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥ (17.10)

(Meaning : Half-cooked, half raw, tasteless, putrid, stale, and impure food is liked by the tamasi people.)

All these food influence gunas. Therefore, those aiming to maintain a sattvik lifestyle and achieve the ideal life and health should refrain from eating, drinking or listening randomly to anything, anywhere, anytime, in any manner. Day by day obesity and lethargy are increasing; and sense of 'suffering with patience' and overall health are gradually diminishing. So, we should totally avoid junk food and artificial beverages.

Children, it's time for Vaishvadeva (meal). Ensure you consume saattvik food, perform a brief vamkukshi, and return promptly for further studies. Meanwhile, I'll follow my routine and have breakfast.

Following Gurudev's guidance, the students proceed for their meal. Adhering to the Gurukul rules, they recite two verses as a prayer and then partake in the prasad.

1. ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।

ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्म समाधिना ॥ (4.24)

2. अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।

प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥ (गीता 15.14)

1. (Meaning : Brahmajajna involves offering oblations where the apparatus, substance, action, and the resulting fruit are all considered manifestations of Brahman.)

2. (Meaning : As Vaisvanara, I dwell within all living beings, facilitating the digestion of the four types of food through the combined forces of Prana and Apana.)

(After a while, everyone gathers in the cottage for study.)

Disciples : Gurudev, pranipat (We seek your blessings.)

Guru : May you all be blessed with well-being.

- Prashant** : Gurudev, do you engage in tapa or spiritual practices at this age too? How austere you are!
- Guru** : The Bhagavad Gita teaches that anyone can lead an ascetic life.
- Prashant** : Gurudev, if that's the case, please guide us. We also want to become ascetics.
- Guru** : Children, living a simple life, practicing non-violence and maintaining purity are forms of physical austerity. Speaking truthfully, kindly, and wisely constitute verbal austerity. Living with happy mind, calmness, gentleness and self-restraint are mental austerity. If we lead a saattvik lifestyle, our lives will become the best tapa.
- Pramoh** : Gurudev, what are the benefits of practicing such austerity?
- Guru** : Engaging in penance with expectations of rewards leads to Rajas. Following my guidance in practicing austerity forcibly results in Tamas. However, practicing austerity without expectations transforms it into Saattvik tapa, making you good human beings, leading glorious and divine lives.
- Disciples** : We shall follow the lifestyle that you have mentioned. We shall become disciples in true sense through saattvik activities.
- Gurudeva** : "गुरुं प्रकाशयेत् स शिष्यः" Those who glorify the Guru and become his ambassador are real disciples. May you all become such disciples.
Let's recite together-

सर्वोपनिषदो गावो दोग्धा गोपालनन्दनः ।

पार्थो वत्सः सुधीर्भोक्ता दुग्धं गीतामृतं महत् ॥ (गीतामाहात्म्य-6)

(Meaning : All the Upanishads represent cows, Lord Krishna is the milker, Arjun is the calf, Vidwan (scholar) is the recipient of the milk, and the Amrut (nectar) of the Gita is milk.)

(अस्तु शम् । May well-being be bestowed upon all!)

Glossary

arsh	sacred, related to sages
swadhyay	self-study, self-reflection, study of sacred texts
pravachan	discourse, sermon
guna	one of the three fundamental qualities that constitute all of nature: sattva (goodness, harmony), rajas (activity, passion), and tamas (darkness, inertia)
Pranam	salutation, bowing down, a respectful greeting to show reverence or respect
triguna	three gunas
pitt	it is one of the fundamental bio-elements (pitt, kaph and vat) that govern physical and mental processes. Pitta is associated with the elements of fire and water and is responsible for metabolism, digestion, and energy production in the body
Kaph	it is associated with the elements of earth and water and is responsible for stability, structure, and lubrication in the body
Vat	it is associated with the elements of air and ether (space) and is responsible for movement and communication within the body
vamkukshi	practice of taking a short rest or nap, often in the afternoon, and traditionally on the left side
pranipat	the act of showing deep respect or reverence by bowing down or lying flat on the ground before someone
tapa	austerity, penance, asceticism

Exercise

Q.1. Answer briefly :

- (1) How many gunas are there ? What are their effects?
- (2) What is the common identity of gunas?
- (3) Why should one give up desire (kam), anger (krodh) and greed (lobh)?
- (4) Which one is called saattvik austerity (tapa)?
- (5) What is taamsi food?

Q.2. Answer in two to three sentences :

- (1) Which of the gunas is dominant in Prashant, Pravrut and Pramoh? Why do you think so?
- (2) Explain : अधीतिबोधाचरणप्रचारणैः ।
- (3) Explain three types of charity (दान) with the help of examples from your experience.
- (4) Complete the table:

Types of Food	Where is it mentioned in the Gita?	Explanation	Example
Saattvik			
Rajsi			
Taamasik			

Student-Activities

- (1) Learn to recite anushtup chhand.
- (2) Consume ideal diet in your routine life.
- (3) Learn the verses to be recited before meal by heart.

Teacher-Activities

- (1) Explain the advantages of saattvik food to the students often and motivate them towards gaining good health.
- (2) Teach correct pronunciation and rhythmic chanting of the verses.
- (3) Why the three gunas (Sattv, Rajas and Tamas) are explained in Ch. 19 and 18 of the Gita?

It is evening time. The dusk is setting in. The chirping birds are returning to their nests. At the same time, Bhargavbhai, a college professor, made his way home. His children, Dhaumya and Dhimahi, study in school. They are doing their homework. Bhargavbhai, casually picks up Dhaumya's textbook of Gujarati Language. Upon opening it, a verse by Narsinh Mehta : “અખિલબ્રહ્માંડમાં એક તું શ્રીહરિ.” (You alone in the universe, Srihari...) caught his attention.

As it was a favourite bhajan of Bhargavbhai, he began to sing it with heartfelt emotion. Seeing their father singing, both children eagerly sat near him. After singing two lines, Bhargavbhai exclaimed, “Dhaumya, look at your syllabus, it has such beautiful verses by our devout poet Narsinh Mehta!”

(Now, a conversation ensues among the father, son and daughter regarding the verses of Narsinh Mehta.)

Dhaumya : Father, I've heard that Narsinh Mehta was a great devotee of God.

Bhargavbhai : Yes, son, indeed emphasising the importance of devotion in one of his verses, Narsinh Mehta has said to that extent that (“ભૂતળ ભક્તિ પદારથ મોટું, બ્રહ્મલોકમાં નાહી રે”) (Bhakti is a big thing that is found on the earth only, not in BrahmaloK.)

Dhimahi : Father, what exactly is bhakti?

Bhargavbhai : Well, my child, bhakti, entails establishing a spiritual connection with God. It's not merely external actions but it is about dedicating our skills to God. There are nine steps of bhakti for offering skills to the almighty.

શ્રવણં કીર્તનં વિષ્ણોઃ સ્મરણં પાદસેવનમ્ ।

અર્ચનં વન્દનં દાસ્યં સચ્ચમાત્મનિવેદનમ્ ॥ (શ્રીમદભાગવતમહાપુરાણે - 7.5.23)

(Meaning : It involves listening to God's words, singing God's grace, serving and worshipping the God bowing down and treating God as your master, fostering friendship with God, regarding God as everything.)

Dhaumya : Father, what is the most crucial means for bhakti?

Bhargavbhai : Faith is very important for bhakti. The Bhagavad Gita states that acts of penance, charity, or karma that lack faith are in vain. Faith is vital in all our endeavours, but it holds particular significance in our bhakti. Responding to Arjun's inquiry in the twelfth chapter of the Bhagavad Gita, God elucidates the importance of faith in the path of bhakti:

મય્યાવેશ્ય મનો યે માં નિત્યયુક્તા ઉપાસતે ।

શ્રદ્ધયા પરયોપેતાસ્તે મે યુક્તતમા મતાઃ ॥ (12.2)

(Meaning : The individual who worships me every day with pure faith, keeping his mind steadfastly focused on me, is my best bhakt.)

Dhimahi : Father, what kind of life does God expect if we follow the teachings of the Bhagavad Gita?

Bhargavbhai : Beta, that's an excellent question regarding leading an ideal life. It involves serving parents and elders, respecting teachers, speaking the truth, having faith in God, assisting people around, studying regularly, going to bed and getting up early, consuming simple and saattvik food, refraining from envy or jealousy, keeping the mind pure, knowing the importance of cleaning and cleanliness, and conservation of environment. If we live such a life, we will be loved by God.

अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम् ।
आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥ (13.8)

Dhaumya : Father, what is the correlation between knowledge and bhakti?

Bhargavbhai : Son, knowledge and bhakti complement each other. When a knowledgeable person perceives God as the foundation of the entire world, including oneself, how can one remain separated from the almighty? It is through knowledge only that one achieves union with God. Throughout history, we have seen many wise individuals who attained bhakti through their connection of knowledge with God. They are Adi Shankaracharya, Ramanujacharya, Vallabhacharya, Chaitanya Mahaprabhu, Ramana Maharshi, Sri Aurobindo, Srīmad Rajachandra etc. These people were not only scholars who had studied scriptures but also were knowledgeable and knew bhakti. The Gita says for the knowledgeable bhakt:

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।
प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥ (7.17)

(Meaning : The knowledgeable bhakt with unwavering bhakti in heart means who thinks that the almighty dwells in all the living beings, is dear to God.)

Dhimahi : Father, what is knowledge?

Bhargavbhai : The entire universe consists of 24 different types of elements. This collection of elements is referred to as 'Kshetr' (field) in the Bhagavad Gita, and the one who knows it is called Kshetri (one who knows the field). In other words, Kshetra refers to pind i.e. our physical body. As it has been said, "पिंडे सो ब्रह्मांडे" (what exists in the body is the same as what exists in the entire universe.) Our consciousness, which knows this body, is a part of God and is termed as Kshetri. The knowledge of this kshetr and kshetri is called 'The knowledge'.

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥ (13.2)

Dhimahi : Father, do all people feel God within themselves if God is omnipresent?

Bhargavbhai : No, beta. The stronger our bhakti, the more we feel the presence of God within us. Even when there is fire in the rays of the sun, it is not as visible as fire. But when someone concentrates the sunlight with a magnifying glass, the paper in its path catches fire. Similarly, when someone deepens their bhakti, God becomes ostensible as the fire of the sun through a magnifying glass.

- Dhaumya** : Father, the Bhagavad Gita also talks about Karma Yoga. So, does karma have any connection with bhakti?
- Bhargavbhai** : Indeed, beta! According to the Bhagavad Gita, no one can be devoid of deeds even for a moment.

न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् । (3.5)

Without karma, the journey of life would come to a halt. However, if the actions we undertake are dedicated to God rather than driven by worldly desires, Bhaktiyog can be achieved through such actions as well. We see that many saints and bhakts like Ramkrishna Paramhans, Kabirji, Saint Tukaram, Rohidas, Jalaram Bapa, Bhakta Narsinh Mehta etc. attained Bhaktiyog by integrating their deeds with bhakti. They lived in this society and doing their worldly activities, they attained the supreme status. So, it is said in the Bhagavad Gita,

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।

स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥ (18.46)

(Meaning : Man can attain the ultimate success through dedicating one's actions to the God who has created the entire world and through whom the activities of the entire world have expanded.)

- Dhaumya** : Father, what kind of bhakt does God like?

- Bhargavbhai** : You have asked a good question. You must be familiar with the 'Vaishnavjan' Bhaktipad by Poet Narsinh Mehta. In the same line, the Bhagavad Gita also states that the one who has no envy for any living being, who displays kindness and friendliness to all, who remains content, who has devoted mind and intellect to God with firm determination, is dear to God. The one who does not agitate others nor does he gets agitated by others, who has no jealousy towards others' progress, and is free from all fears, is beloved to God. Moreover, the one who maintains equanimity in the face of respect, insult, joy, sorrow, criticism, and praise - in other words, the one with steady intellect is loved by God in whom respect does not create arrogance or insult does not make him unhappy, who is not shaken by criticism and does not get flattered by praise.

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ।

निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी ॥ (12.13)

(Meaning : Who has no envy for any living being, who loves and shows compassion without selfish motive, who is without attachment and pride and is equanimous amidst joys and sorrows and is forgiving.)

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ।

हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥ (12.15)

(Meaning : The one by whom no living being is agitated and who does not get agitated by any living being, and is free from feelings of joy, anger, fear, agitation etc. is dear to me.)

- Dhaumya** : Father, you shared very nice things about bhakti associating it with the Bhagavad Gita.
- Dhimahi** : Indeed, father, I too enjoyed it a lot.
- Dhaumya** : Father, after listening to a few things from the Bhagavad Gita, it seems imperative that we should read this scripture, as it contains teachings to enrich our lives.
- Bhargavbhai** : Absolutely, children. The Srimad Bhagavad Gita is a scripture worth reading and reciting everyday.

Glossary

bhakti devotion, a deep, loving devotion to a deity or supreme being
pind body

Exercise

Q.1 Answer briefly. :

- (1) What did Bhargavbhai see in Dhaumya's textbook of Gujarati subject?
- (2) List any five types of bhakti.
- (3) Write five characteristic of a bhakt who is dear to God.
- (4) How can karm be offered to omnipresent God?

Q.2 Join 'A' with 'B':

(A)	(B)
1. Bhakti means	a. sees God in every particle.
2. Karmyog is....	b. spiritual connection with God.
3. A gnanibhakt (knowledgeable bhakt)	c. associating karm to God.

Student-Activities

- (1) Chant verses with correct pronunciation and rhythmically.
- (2) Prepare an essay and a speech after comprehending the lesson.
- (3) Read the translation of the verses from the Bhagavat Gita and prepare questions based on this unit and then ask your teacher to answer them.

Teacher-Activities

- (1) Give practice to students to recite verses rhythmically in groups.
- (2) Get the students in your class, who can sing well, to chant among the other students and encourage them.

- (3) Organize a test for chanting verses and shlokoorti (completing the verse) in the class.
- (4) Give information to students about the lives of the bhakts and gnanis (knowledgeable) like Adi Shankarachary, Swami Chaitanya Mahaprabhu, Raman Maharshi, Shree Arvind, King Janak, Swami Ramteerth, Ramkrushn Paramhans, Sant Kabir, Sant Rohidas, Sant Jalaram Bapa, Narsinh Mehta etc.
- (5) Study and then inform about 'Karmyog' by Swami Vivekanand and 'Gita Pravachano' by Vinoba Bhave, to your students in brief.
- (6) The teachers who want to study bhaktiyog in depth should read chapter number twelve of the Shreemad Bhagwat Gita.
- (7) Use the audio-visual aids, if available to you, and help the students learn the renowned pads (bhajans) of bhakt poets.

Note

[illegible]

Note

This image shows a full page of blank, lined paper. It features approximately 20 evenly spaced horizontal grey lines running across the width of the page, providing a guide for handwriting or typing. The background is a solid off-white color.

Note

This image shows a full page of blank, lined paper. It features approximately 20 evenly spaced horizontal grey lines running across the width of the page, providing a guide for handwriting or typing. The background is a solid off-white color.

કક્ષા - 11

વિષય : હિન્દી (પ્રથમ ભાષા)

માધ્યમ : હિન્દી

રાજ્ય સરકારના શિક્ષણ વિભાગ દ્વારા અભ્યાસક્રમમાં મંજૂર
કરવામાં આવેલ અને પાઠ્યપુસ્તકમાં સમાવેશ કરેલ

પ્રકરણ - 1 પરમ સુખ કે સોપાન

પ્રકરણ - 2 ત્રિવેણી

ગુજરાત રાજ્ય શાલા પાઠ્યપુસ્તક મંડલ
'વિદ્યાયન', સેક્ટર 10-એ, ગાંધીનગર - 382010

एक गुरु अपने तीन शिष्यों के साथ वनविहार के लिए जाते हैं। वहाँ सैद्धांतिक और प्रायोगिक दोनों तरीके से ज्ञान दृढ़ हो, इस उद्देश्य से प्रकृति की गोद में ज्ञान प्रदान करना चाहते हैं ? वैदिक साहित्य के कुछ हिस्सों को 'आरण्यक ग्रंथ' कहा जाता है। आरण्यक कुछ उपनिषदों में भी जुड़ा हुआ है। जैसे कि, 'बृहदारण्यकोपनिषद्' एक ऐसा उपनिषद है। अरण्यक में सहज रूप से अनुभवसिद्ध ज्ञान देना भारतीय - आर्य परंपरा रही है। उसी परंपरा के कारण हमारा देश ऋषि - संस्कृति और ऋषिसंस्कृति से विश्व में अपनी अद्वितीय पहचान रखता है। भारत देश अपने तत्त्वज्ञान से विशेष प्रसिद्ध है।

एक गुरु के तीन शिष्य प्रशांत, प्रवृत्त और प्रमोह हैं ? संवाद में गुरु अपने शिष्यों को समझाते हैं कि सत्त्वगुण, रजोगुण और तमोगुण से प्राणीमात्र का जीवन और व्यवहार किस तरह प्रभावित होता है ?

गुरु : बच्चो ! यदि सबका नित्यकर्म पूर्ण हो गया हो तो स्वाध्याय प्रवचन के लिए तैयार होकर आओ। (शब्द कान में पड़ते ही प्रशांत नाम का एक शिष्य दौड़ता हुआ आता है।)

प्रशांत : प्राणिपात, गुरुदेव।

गुरु : आशीःवर्धताम् (आशीर्वाद, खूब प्रगति करो।)

प्रशांत : गुरुदेव ! आप तो रोज "स्वाध्याय प्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम्" - (तैत्तिरीयोपनिषद-शिक्षावल्ली) (स्वाध्याय प्रवचन में आलस्य नहीं करना चाहिए) कहते हैं, फिर भी प्रवृत्त शांतिप्रिय हैं और प्रमोह एकदम मनमौजी हैं। कितना भी बोलें, उस पर कोई असर ही नहीं होता है ? एकदम मोटी चमडड़ी हैं। मुझे रोज उसे दुबारा बुलाने जाना पड़ता है। गुरुदेव ! "आज्ञा गुरुणां ह्यविचारणीया" (रघुवंशम् - 14.46) (गुरु की आज्ञा को बिना विलंब लागू करना चाहिए।) आप यह बात प्रतिदिन कहते हैं तो भी यह भैंस के आगे भागवत के समान है। गुरुदेव ! कभी-कभी मेरे मन में विचार आता है कि हमारे गुरु एक ही हैं, हमारा गुरुकुल एक ही है, कार्य एक ही है और उन्न भी समान है, फिर भी तीनों के व्यवहार में इतना अंतर क्यों है ?

गुरु : तुम्हारा प्रश्न अच्छा है। इसका समाधान भगवद् गीता में बहुत अच्छी तरह दिया गया है।

प्रशांत : गुरुदेव, इस प्रश्न का समाधान भगवद् गीता से मिल जाएगा, ना।

गुरु : देखो बेटा ! इस ग्रंथ से सभी प्रश्नों का समाधान मिल जाता है।

प्रशांत : गुरुदेव ! सभी प्रश्नों का समाधान क्या एक ही ग्रंथ से मिल पाना संभव है ? आम के पेड़ से आम तो प्राप्त कर सकते हैं लेकिन बैर-चीकू - सेब आदि सब कुछ तो नहीं।

गुरु : एक वृक्ष से तो एक ही प्रकार का फल मिल सकता है लेकिन एक पृथ्वी पर जितने प्रकार के बीज बोये जाएँगे उतने ही प्रकार के फल प्राप्त किए जा सकते हैं। इस प्रकार इस ग्रंथ में भी सभी समस्याओं का समाधान है।

प्रशांत : गुरुदेव, आप तो बहुत दृष्टांत कुशल हैं। कृपया जब तक प्रवृत्त और प्रमोह न आएँ तब तक मेरी शंकाओं का समाधान इस ग्रंथ से खोजें ?

गुरु : तुम तीनों शिष्य एक ही स्थान, एक ही गुरु, एक ही उम्र और एक ही प्रकार का अध्ययन कर रहे हो । फिर भी एक शांत, एक चंचल और एक दीर्घसूत्री या प्रमादी है । उसका मूल कारण मनुष्यों में रहा गुण है । इन गुणों की संख्या तीन है - सत्त्व गुण, रजोगुण और तमे गुण । ये तीनोंगुण मनुष्यों में ही नहीं, प्राणियों में भी होते हैं । जिससे सभी के जातिगत गुणधर्म समान होने पर भी व्यक्तिगत गुणधर्म भिन्न होते हैं । इसीलिए प्रत्येक जीव एक-दूसरे से भिन्न है । उदाहरण स्वरूप, हाथियों के झुण्ड में देखें तो एक एकांत में शांति से वृक्ष के नीचे खड़ा है, दूसरा शरीर पर धूल उड़ा रहा है और नहा रहा है तथा लगातार यही कर रहा है, दौड़ रहा है तथा खेलता हुआ दिखाई दे रहा है । जबकि तीसरा हाथी सोता रहता है अथवा पेड़ में दाँत फँसाता रहता है । पहाड़ में सिर मारता है या फिर दूसरे हाथियों के साथ दाँत लड़ाता है । उसके पीछे का मुख्य कारण त्रिगुणों का प्रभाव है । गीताजी में कहा गया है कि-

सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः ।

निबध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥ (गीता 14.5)

(अर्थात् हे महाबाहो ! सत्त्वगुण, रजोगुण और तमोगुण - प्रकृति से उत्पन्न ये तीनों गुण अविनाशी आत्मा को शरीर में बाँधते हैं ।)

सत्त्वं सुखे संजयति रजः कर्मणि भारत ।

ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे संजयत्युत ॥ (गीता 14.9)

(अर्थात् हे भारत ! सत्त्वगुण सुख में लगाता है, रजोगुण कर्म में और तमोगुण तो ज्ञान को ढँककर प्रमाद की ओर लगाता है ।) यहाँ सुख शब्द का अर्थ उदात्त सुख है ।

ये तीनों गुण जीवमात्र को एक निश्चित कार्य करने के लिए प्रेरित करते हैं । यदि सत्त्वगुण अधिक हो तो तेजस्विता, शांति, सुख और ज्ञान में अभिरुचि होगी । यदि रजोगुण अधिक हो तो वह प्राणी स्नेही, असंतोषी और निरंतर प्रवृत्तिशील या चंचल होता है । जबकि तमोगुणी प्राणी अज्ञानी, आलसी, निद्रालु और मोहयुक्त होता है ।

हाँ, एक बात का ध्यान निश्चित रखें कि वात, पित्त और कफ तीनों में जो अधिक होता है वह स्वास्थ्य को प्रभावित करता है । ऐसा भी देखा गया है कि जिस पर वात का प्रकोप होता है, वह हमेशा साँस की तकलीफ से पीड़ित रहता है । जो पित्त से प्रभावित होता है, वह हमेशा एसिडिटी की समस्या से पीड़ित हो, ऐसा न भी हो और कफ प्रकृति वाला निरंतर खाँसता हो, ऐसा भी नहीं है । आहार - विहार की प्रवृत्ति से प्रभावित होने पर जो अधिक होता है, उसी का प्रभाव दिखाई देता है । इसी प्रकार तीनों गुणों में समझना चाहिए ।

प्रशांत : गुरुदेव ! वात, पित्त और कफ में तो हम अपनी जीवनशैली से परिवर्तन ला सकते हैं । इस सत्त्व - रजस और तमस में जो गुण अधिक होगा, वैसा ही व्यवहार रहेगा न ? इसलिए हमारे व्यवहार में साम्य तो संभव ही नहीं है न ?

गुरु : यह प्रश्न बहुत महत्वपूर्ण है । यदि हम गीता से सीखें और उस ज्ञान को व्यवहार में लाएँ तो परिवर्तन संभव है । जैसे योग - आयुर्वेद आदि के ज्ञान और क्रिया से रक्तचाप (ब्लडप्रेसर) वगैरह को नियंत्रित किया जा सकता है, इसीतरह गुणों में भी संभव है । केवल जानने मात्र से अच्छी से अच्छी औषधि भी रोगी को स्वस्थ नहीं कर सकती है, उसे शरीर में उतारना पड़ता है तब लाभ मिलता है । वैसे

ही इस ज्ञान को भी आत्मसात करने के बाद ही लाभ मिलता है । **अधीतिबौधाचरण प्रचारणैः नैषधीय चरितम् - 1.4** ऐसा शास्त्र में कहा गया है । **अधीतिः** का अर्थ है ज्ञान प्राप्त करना, **बोधः** का अर्थ है समझना, **आचरणम्** का अर्थ है व्यवहार में लाना और **प्रचारणम्** का अर्थ है दूसरे को उपदेश देना । यही ज्ञान का सही तरीका है ।

जो लोग सत्त्वगुणी होते हैं वे समाज में आदर्श जीवन जीते हैं । उसे हर जगह सम्मान प्राप्त होता है । कारण कि गीता जी में कहा गया है कि '**उर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्थाः**' । जो रजोगुणी होते हैं वे मध्यम प्रकार का जीवन जीते हैं - '**मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः**' वह मानव तो बन सकता है लेकिन सत्त्वगुणी महामानव बन सकता है । **अधोगच्छन्ति तामसाः** और तमोगुणी अमूल्य जीवन को व्यर्थ एवं उपेक्षित बना देता है । तमोगुणी जीवन उपेक्षित बनता है । इसमें काम-क्रोध और लोभ का अतिरेक विशेष कारण बन जाता है । गीता में कहा गया है कि

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।

कामः क्रोधस्तथा लोभस्तरमादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥ (गीता 16.21)

(अर्थात् काम, क्रोध और लोभ - ये तीन प्रकार के नरक के द्वार आत्मा को नष्ट करने वाले हैं, अर्थात् पतन की ओर ले जाते हैं, इसलिए इन तीनों को त्याग देना चाहिए।)

अवगतम् ? अब समझ गए ?

प्रशांत : हाँ गुरुदेव । अनुगृहीत हूँ । कृतकृत्य हूँ । (इतने में प्रवृत्त और प्रमोह आते हैं।)

प्रवृत्त : प्रणाम गुरुदेव !

गुरु : वर्धताम् (प्रगति हो)

प्रमोह : नमो नमः- गुरुदेव !

गुरु : तेजस्वी भव (खूब तेजस्वी बनो।)

तुम दोनों के आने से पहले मैंने प्रशांत के एक प्रश्न का समाधान करते हुए त्रिगुण का बोध कराया था । '**द्विर्बद्धं सुबद्धं भवति**' अर्थात् एक गाँठ पर एक गाँठ अधिक लग जाय तो वह मजबूत हो जाती है । इसलिए सार कहूँ तो हमारी गतिविधि हमारे गुणों की स्थिति निर्धारित करती है । हमारी सभी गतिविधियाँ सात्त्विक हों, यह उत्तम जीवन की अनिवार्यता है । ये बात तुम्हें भी समझना चाहिए । तुमने मुझे प्रणाम किया । उसमें यदि गुरु के प्रतिनिष्ठा हो और मस्तक के साथ-साथ मन भी झुके तथा '**आचार्यदेवो भव**' (तैत्तिरीयोपनिषद्-शिक्षावल्ली) चरितार्थ हो, तो वह प्रणाम सात्त्विक है । समझो, प्रणाम के समय गुरुजी एक सामान्य हमारे जैसे ही मानव हैं । चरण स्पर्श करेंगे तो उन्हें अच्छा लगेगा और वे अच्छे से पढ़ाएंगे । यदि हम ऐसा सोचते हैं कि परीक्षाफल में कृपा दृष्टि रखेंगे तो यह राजस प्रणाम कहलाएगा और प्रणाम केवल दिखावे के लिए करते हैं, नियम है इसलिए करते हैं । यदि प्रणाम करना कष्टप्रद लगता है तो यह तामस प्रणाम कहलाएगा ।

बच्चो, आओ हम अपनी कुछ गतिविधियाँ जानें जिससे व्यवहार में परिवर्तन ला सकें । मानव जीवन परोपकार के लिए है । तेन त्यक्तेन भुञ्जीथाः (ईशावास्योपनिषद्-१) अर्थात् त्याग करके भोग करें, दान करें, मदद करें । यह मदद करने की भी एक निश्चित सात्त्विक रीति बताई गई है ।

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।

देश काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥ (गीता 17.20)

(अर्थात् 'दान देना ही कर्तव्य है' ऐसे भाव से योग्य देश, योग्य काल और योग्य पात्र को ध्यान में रखते हुए, प्रत्युपकार न करने वाले व्यक्ति को निःस्वार्थ भाव से जो दान दिया जाता है, वह सात्त्विक दान है।)

अगर जस्वरतमंद मुझसे कहेगा तो मैं दूँगा। भविष्य में मुझे इसके बदले अच्छा लाभ मिलेगा, ऐसा विचार करके दिया गया दान राजस है और अपमान करके, तिरस्कार के भाव से न चाहकर भी दिया गया दान तामस कहलाता है।

इन सभी गतिविधियों से गुण प्रभावित होता है। दोनों एक-दूसरे पर आश्रित हैं। अब तुम कोई भी मदद करो तो इस बात को ध्यान में रखो।

प्रमोह : गुरुदेव ! जिस तरह दान की क्रिया के तीन प्रकार हैं और उन क्रियाओं से गुण प्रभावित होते हैं। उसी तरह भोजन के तौर - तरीके भी भिन्न-भिन्न हो सकते हैं ? आहार के भी ऐसे प्रकार हो सकते हैं ?

गुरु : तुम्हारा पूछना यथार्थ है। तुम्हारी आयुवर्ग के सभी छात्रों को विशेष करके इस बात को समझना चाहिए। पहले तो हम आहार का अर्थ भोजन करते हैं, जो इतना ही पर्याप्त नहीं है। परंतु आ ह्वीयते गृह्याते इन्द्रियैः इति आहार। जो ज्ञानेन्द्रिय से ग्रहण किया जा सकता है, वह सब आहार है। अतः क्या बोलें, क्या खाएँ-पिएँ, क्या सूँघें और क्या स्पर्श करें - ये सब विचारणीय हैं, कारण कि ये सब आहार कहलाते हैं। ये सब जीवन को प्रभावित करते हैं। इनके तीन-तीन प्रकार होते हैं। इसीलिए कहा गया है कि -

आहाररत्त्वपि सर्वस्व त्रिविधो भवति प्रियः ॥ (गीता 17.7)

हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः ॥ (गीता 17.8)

मन को प्रसन्न करे वह आहार सात्त्विक कहलाता है।

यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यत् ।

उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजन तामसप्रियम् ॥ (गीता 17.10)

(अर्थात् जो भोजन अधपका और अधकच्चा, सूख गए रस का, स्वभाव से ही दुर्गन्धयुक्त, बासी और जूठा है तथा जो अपवित्र भी है, वह भोजन तामसी मनुष्य को अच्छा लगता है।)

ये सभी आहार गुणों को प्रभावित करते हैं। अतः जिसे सात्त्विकता बनाए रखना हो, उत्तम जीवन और उत्तम स्वास्थ्य बनाए रखना हो, उसे यह - वह, जहाँ-तहाँ, जब - तब, जैसा - तैसा, ऐसे ही कुछ भी नहीं खाना, देखना या सुनना नहीं चाहिए। दिन-प्रतिदिन स्थूलता-मंदता बढ़ रही है और तितिक्षा-स्वस्थता घट रही है। अतः जंक फूड और कृत्रिम पेय पदार्थ किसी भी हालत में आहार में नहीं लेना चाहिए।

बच्चो, अब वैश्वदेव (भोजन) का समय हो गया है। तुम लोग सात्त्विक भोजन करके, नाममात्र वामकुक्षि करके अध्ययन के लिए वापस आओ। तब तक मैं भी अपना नित्यकर्म कर लूँ और अल्पाहार भी ले लूँ।

गुरुदेव की सूचनानुसार छात्र भोजन के लिए जाते हैं और गुरुकुल के नियमानुसार छात्र भोजन करने से पहले दो श्लोक बोलकर प्रार्थना करते हैं और फिर प्रसाद ग्रहण करते हैं -

१. ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।

ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्म समाधिना ॥ (गीता 4.24)

२. अहं वैश्वनरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।

प्राणापानसमायुक्तः पचाम्पन्नं चतुर्विधम् ॥ (गीता 15.14)

१. (ब्रह्मयज्ञ कि जिसमें अर्पण अर्थात् स्तुवा आदि साधन भी ब्रह्म है, हवन करने योग्य द्रव्य भी ब्रह्म है, ब्रह्मरूपी होता द्वारा ब्रह्मरूपी अग्नि में आहुति रूपी क्रिया भी ब्रह्म है और सर्वत्र ब्रह्मबुद्धि करने योग्य ब्रह्मकर्म में स्थित रहने वाले योगी को मिलने वाला फल भी ब्रह्म ही है ।)

२. (सभी प्राणियों के शरीर में स्थित हैं ही प्राण और अपान से युक्त वैश्वानर अग्नि स्वरूप होकर चार प्रकार के अन्न को पचाता है।)

(थोड़ी देर बाद सभी कुटीर में अध्ययन के लिए एकत्र होते हैं ।

शिष्य : गुरुदेव, प्राणिपात ।

गुरु : कल्याणमस्तु । (कल्याण हो ।)

प्रशांत : गुरुदेव, आप इस उम्र में भी तप या साधना करते ही रहते हैं । आप तो कितने तपस्वी हैं ।

गुरु : भगवद् गीता कहती है कि सभी तपस्वी बन सकते हैं ।

शिष्य : गुरुदेव, ऐसा है तो बताइए, हमें भी तपस्वी बनना है ।

गुरु : बच्चो ! सादा जीवन जीना, अहिंसा आदि का पालन करना, पवित्रता बनाए रखना । ये सभी शारीरिक तप कहलाते हैं । सत्य बोलना, प्रिय बोलना, विवेकपूर्ण बोलना वाणी का तप कहलाता है । मन से प्रसन्न रहना, शांत और सौम्य रहना, संयमी बनना मानसिक तप है । इस प्रकार यदि हम सात्त्विक जीवनशैली से जीते हैं तो हमारा जीवन एक उत्तम तप है ।

प्रमोह : गुरुदेव, इस तप का फल क्या है ?

गुरुदेव : बेटा, फल की अपेक्षा से किया गया तप राजस बन जाता है । यह सब मेरे कहने से दबाव में करोगे तो यह तामस तप होगा । परंतु निरपेक्ष भाव से करोगे तो यह सात्त्विक तप बन जाएगा और तुम्हें उत्तम मनुष्य बनाएगा । तुम्हारे जीवन को भव्य और दिव्य बनाएगा ।

शिष्य : करिष्ये वचनम् ! हम सब आपके कथनानुसार जीवनशैली का पालन करेंगे । सात्त्विक गतिविधियों से हम सच्चे शिष्य बनेंगे ।

गुरुदेव : 'गुरुं प्रकाशयेत् स शिष्यः' जो गुरु की कीर्ति फैलाए और उनकी पहचान बने वही सच्चा शिष्य है । तुम सब ऐसा ही बनो ।

आइए, सब बोले -

सर्वोपनिषदो गावो दोरधा गोपालनन्दनः ।

पार्थो वत्सः सुधीर्भोक्ता दग्धं गीतामृतं स्मृतम् ॥ (गीतामाहात्म्य-6)

(अर्थात् सभी उपनिषद् गाय हैं । परमात्मा कृष्ण दोहकर्ता हैं । अर्जुन वत्स (बछड़ा) हैं । विद्वान् भोक्ता हैं और गीतारूपी अमृत दूध हैं ।)

(अस्तु शम् ! सबका कल्याण हो ।)

शब्दार्थ

1. दृष्टान्त उदाहरण त्रिविध तीन प्रकारवाला है वैश्वानर वैश्वानर नामक अग्नि द्विबद्ध दो बार बँधा सुबद्ध अच्छी तरह से बँधा

स्वाध्याय

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर संक्षेप में दीजिए :

1. गुरु की आज्ञा कैसी कहलाती है ?
2. गुण कितने हैं ? किस गुण का क्या - क्या प्रभाव पड़ता है ?
3. तीनों गुणों की सामान्य पहचान क्या है ?
4. काम, क्रोध और लोभ का त्याग क्यों करना चाहिए ?
5. कौन - सा तप सात्त्विक तप है ?

2. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर दीजिए :

1. प्रशांत, प्रवृत्त और प्रमोह में कौन-सा गुण प्रधान है ? आपको ऐसा किस कारण से लगता है ?
2. 'अधितीबोधाचरणप्रचारणैः।' समझाइए ।
3. दान के तीन प्रकारों को अपने अनुभव के उदाहरण द्वारा समझाइए ।
4. कोष्टीक पूर्ण कीजिए -

आहार के प्रकार	गीता के किस श्लोक में उल्लेख है ?	स्पष्टीकरण
सात्त्विक	17.8	
राजसी		
तामसी		

विद्यार्थी - प्रवृत्ति

- अनुष्टुप छंद का गान करना सीखना ।
- आहार विषयक प्राप्त जानकारी को दैनिक आहार में लागू करना ?
- भोजन प्रारम्भ करने से पहले बोले जाने वाले श्लोक कंठस्थ करना ।

शिक्षक की भूमिका

- सात्त्विक भोजन वगैरह की समझ विद्यार्थी अपने जीवन में उतारे, इसके लिए बार-बार उनसे होने वाले लाभ समझाना ।
- श्लोकों का शुद्ध उच्चारण और लयबद्ध गान सिखाना ।
- अध्याय - 17 और 18 में किन-किन बातों के लिए सात्त्विक, राजसी और तामसी थे तीन-तीन प्रकार समझाए गए हैं, स्पष्ट करना ।

शाम का समय है । शाम ढल रही है । कलरव करते हुए पक्षी भी अपने घोंसलों में लौट रहे हैं । उसी समय कॉलेज में प्रोफेसर पद पर कार्यरत भार्गवभाई घर लौटते हैं । भार्गवभाई का पुत्र धौम्य और पुत्री धीमहि विद्यालय में पढ़ते हैं । दोनों बच्चे गृहकार्य कर रहे हैं । भार्गवभाई सहज ही धौम्य की गुजराती विषय की पुस्तक उठा लेते हैं । पन्ना खोलते ही उनकी नजर नरसिंह मेहता के इस पद पर पड़ती है – अखिल ब्रह्मांड में एक तू श्रीहरि ।

भार्गवभाई को यह पद पसंद होने से वे भावपूर्ण हृदय से गाने लगे । पिता जी को गाते देख दोनों बच्चे उनके पास आकर बैठ गए । दो पंक्तियाँ गाने के बाद भार्गवभाई ने कहा, “अरे ! धौम्य आपका पाठ्यक्रम बहुत अच्छा है, हमारे भक्त कवि नरसिंह मेहता का इतना सुंदर पद ।

(अब पिता, पुत्र और पुत्री के बीच नरसिंह मेहता के पदों को लेकर संवाद शुरू हो गया ।)

धौम्य : पिताजी, मैंने सुना है कि नरसिंह मेहता भगवान के बहुत बड़े भक्त थे ।

भार्गवभाई : हाँ बेटा, नरसिंह मेहता ने तो अपने एक पद में भक्ति को महत्त्व देते हुए यहाँ तक कहा है कि, ‘भूतल भक्ति पदार्थ मोटुं, ब्रह्मलोकमाँ नाहीं रे ।’ अर्थात् पृथ्वी पर भक्ति से बड़ी कोई चीज नहीं है, जो ब्रह्मलोक में भी नहीं है ।

धीमहि : पिताजी, भक्ति यानी क्या ?

भार्गवभाई : बेटा, भक्ति यानी ईश्वर के साथ आत्मिक जुड़ाव । भक्ति यानी केवल बाहरी व्यवहार ही नहीं, बल्कि अपनी कर्मकुशलता ईश्वर को समर्पित करना । हमारी कर्मकुशलता को वांछनीय बनाने के लिए भक्ति के नवधा (नौ) सोपानों का वर्णन किया गया है ।

श्रवणं कीर्तन विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् ।

अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥ (श्रीमद्भगवतमहापुराणे - 7.5.23)

(अर्थात् श्रवण, कीर्तन, स्मरण, सेवा, अर्चन, वंदन और भगवान को स्वामी मानकर दासभाव रखना, भगवान के साथ मित्रभाव रखना और भगवान को ही सर्वस्व मानकर आत्मनिवेदन करना ।)

धौम्य : पिताजी, भगवान की भक्ति करने के लिए सबसे महत्त्वपूर्ण साधन क्या है ?

भार्गवभाई : भगवान की भक्ति के लिए श्रद्धा ही सबसे महत्त्वपूर्ण है । वैसे तो भगवद् गीता कहती है कि श्रद्धा के बिना किया गया तप, दान या कर्म व्यर्थ है । हम जो कुछ भी करते हैं, उसमें श्रद्धा आवश्यक है । परंतु भगवान की भक्ति के लिए तो यह अत्यंत अनिवार्य है । भगवद् गीता के बारहवें अध्याय में अर्जुन के प्रश्नों के उत्तर देते हुए भगवान ने भक्तिमार्ग में श्रद्धा के महत्त्व को बताते हुए कहा है –

मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।

श्रद्धा परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥ (गीता 12.2)

(अर्थात् जो मुझमें मन लगाकर परम श्रद्धा से नित्य मेरी उपासना करता है, वह मेरा उत्तम भक्त है ।)

धीमहि : पिताजी, भगवद् गीता के अनुसार हम कैसा जीवन जीएँ तो भगवान को पसंद आएगा ?

भार्गवभाई : बेटा, आदर्श जीवन जीने के लिए यह बहुत ही सुंदर प्रश्न है । माता-पिता और बड़ों की सेवा करना, शिक्षकों का सम्मान करना, सत्य बोलना, ईश्वर में श्रद्धा रखना, आसपास के लोगों की मदद करना, नियमित अध्ययन करना, जली सोना और जल्दी उठना, सादा और सात्विक भोजन लेना, ईर्ष्या या दिखावा नहीं करना, मन साफ रखना, सफाई और स्वच्छता को महत्व देना तथा पर्यावरण की रक्षा करना । इस प्रकार का जीवन जिएँ तो हम ईश्वर को प्रिय होंगे ।

अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम् ।

आचार्योपासनों शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥ (गीता 13.8)

धौम्य : पिताजी, ज्ञान और भक्ति के बीच क्या संबंध है ?

भार्गवभाई : बेटा, ज्ञान और भक्ति एक दूसरे के पूरक हैं । जब कोई ज्ञानी समग्र जगत और खुद के आधार रूप में भगवान को देखता है तब वह उस भगवान से अलग कैसे रह सकता है ? वह ज्ञान के माध्यम से ही भगवान के साथ जुड़ जाता है । हमारे यहाँ ऐसे कई ज्ञानी हुए हैं, जिन्होंने अपने ज्ञान को भगवान के साथ जोड़कर भक्तियोग प्राप्त किया । जैसे कि आदिशंकराचार्य, रामानुजाचार्य, वल्लभाचार्य, चैतन्यमहाप्रभु, रमण महर्षि, श्री अरविंद, श्रीमद राजचंद्र आदि । ये सभी लोग बहुत विद्वान और शास्त्रवेत्ता होने के साथ-साथ भक्ति और ज्ञान से जुड़े हुए थे । ज्ञानी भक्तों के लिए भगवद् गीता कहती है -

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।

प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥ (गीता 7.17)

(वह ज्ञानी जिसकी भक्ति भगवान में एकात्मभाव से स्थित है अर्थात् जो देखता है कि सभी प्राणियों में एक ही भगवान का वास है, उस ज्ञानी को भगवान प्रिय है और ऐसा ज्ञानी भगवान को बहुत प्रिय है ।)

धीमहि : पिताजी, ज्ञान किसे कहते हैं ?

भार्गवभाई : यह संपूर्ण ब्रह्मांड विविध प्रकार के 24 तत्त्वों से बना है । इन तत्त्वों के समूह को भगवद् गीता में क्षेत्र के रूप में जाना जाता है और जो इसे पहचानता है, उसे क्षेत्री कहा जाता है । दूसरे शब्दों में कहूँ तो क्षेत्र यानी हमारा पिंड अर्थात् शरीर । अपने यहाँ कहा गया है कि पिंडे सो ब्रह्मांडे “यानी जो पिंडरूप शरीर में है वही समग्र ब्रह्मांड में है । इस शरीर को हमारी अंतरात्मा जानती है, वही भगवान का अंश है और उसे ही क्षेत्री कहा गया है । इस क्षेत्र और क्षेत्री का ज्ञान ही ज्ञान कहलाता है ।

क्षेत्रज्ञो चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥ (गीता 13.2)

धीमहि : पिताजी, भगवान हर जगह मौजूद हैं तो क्या सभी भगवान को अपने अंदर मौजूद पाते हैं ।

भार्गवभाई : नहीं बेटा, भक्ति जितनी प्रबल होगी भगवान की अनुभूति उतनी ही अपने अंदर होगी । जिस तरह सूर्य की किरणों में अग्नि मौजूद है, परंतु यह अग्नि प्रत्यक्ष आग जैसी नहीं दिखाई देती है । जब कोई बिलोरी काँच (आवर्धककाँच) लेकर अग्नि की किरणों को एकत्रित करता है तो बिलोरी काँच के सामने रखा कागज जलने लगता है । इस प्रकार जब कोई मनुष्य अपनी भक्ति को दृढ़ करता है, तब उसकी प्रबल भक्ति से भगवान उसी तरह प्रत्यक्ष दिखाई देते हैं, जिस तरह बिलोरी काँच से सूर्य की अग्नि ।

धौम्य : पिताजी, भगवद् गीता में कर्मयोग की भी बात आती है । तो कर्म का भक्ति के साथ कोई संबंध है ?

भार्गवभाई : हाँ बेटा । भगवद् गीता के अनुसार कोई भी मनुष्य क्षणमात्र भी बिना कर्म किए नहीं रह सकता है ।

न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् । (गीता 3.5)

कर्म के बिना तो जीवनयात्रा भी रुक जाएगी । परंतु हमें अवश्य करना पड़े ऐसा कर्म यदि अपनी लौकिक इच्छाओं के बदले भगवान को समर्पित हो जाए तो ऐसे कर्मों से भी भक्तियोग की प्राप्ति हो सकती है । अपने यहाँ रामकृष्ण परमहंस, कबीर, संत तुकाराम, रोहीदास, जलाराम बापा, भक्त नरसिंह मेहता जैसे कई संत हुए हैं, जिन्होंने अपने कर्म को भगवान के साथ जोड़कर भक्तियोग प्राप्त किया था । वे इस संसार में ही रहे और अपने लौकिक कार्य को करते हुए भगवद् पद की प्राप्ति किया । अतः भगवद् गीता में कहा गया है -

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।

स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥ (गीता 18.46)

(अर्थात् जिस भगवान से यह समग्र जगत् उत्पन्न हुआ है और जिससे समग्र जगत् की प्रवृत्तियों का विस्तार हुआ है, उसे अपने कर्म अर्पण करके मनुष्य परम सिद्धि को प्राप्त कर सकता है ।)

धौम्य : पिताजी, भगवान को कैसा भक्त पसंद है ?

भार्गवभाई : यह बहुत अच्छा प्रश्न है । कवि नरसिंह मेहता की वैष्णवजन भक्तिपद के बारे में तो तुम जानते ही होगे । इसके अनुसार भगवद् गीता भी कहती है कि जो प्राणी द्वेष भाव से मुक्त हो, जो सबके प्रति मैत्री और दयाभाव रखता हो, जो सदा संतोष रखता हो, जिसने भगवान में द्रढ़ निश्चय करके अपना मन और बुद्धि भगवान को अर्पण कर दिया हो, ऐसा भक्त भगवान को खूब प्रिय होता है । जो किसी भी जीव को उत्तेजित नहीं करता और स्वयं भी किसी से उद्विग्न नहीं होता तथा जो दूसरों की उन्नति देखकर ईर्ष्या नहीं करता और सभी भय से मुक्त हो, ऐसा भक्त भगवान को प्रिय होता है । इसके अतिरिक्त जो मान-अपमान सुख-दुःख, निंदा-स्तुति में समान भाव रखने वाला हो यानी कि मान से जिसे मद न हो, अपमान से जो दुःखी न हो, अपनी निंदा से तो विचलित न हो और प्रशंसा से फूल न जाए, ऐसा स्थिर बुद्धिवाला भक्त भगवान को प्रिय होता है । इसीलिए तो -

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रःकरुण एव च ।

निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुख क्षमी ॥ (गीता 12.13)

(अर्थात् जो सभी भूतों में द्वेषभाव रहित है, तो बिना स्वार्थ के सबका प्रेमी और जो बिना किसी प्रयोजन के दयालु है तथा जो ममत्व रहित, अहंकार रहित, सुख-दुःख की प्राप्ति में समान और क्षमाशील है ।)

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकोन्नोद्विजते च यः ।

हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥ (गीता 12.15)

(अर्थात् जिससे कोई भी जीव उद्वेग (संतप्त) को प्राप्त नहीं होता, जो स्वयं भी किसी जीव से उद्वेग का अनुभव नहीं करता तथा जो हर्ष, अमर्ष (क्रोधरहित), भय और उद्वेग आदि से रहित है, वह भक्त मुझे प्रिय है ।)

धौम्य : पिताजी, आपने आज भक्ति के साथ भगवद् गीता को जोड़कर बहुत ही अच्छी बात की ।

धीमहि : हाँ, पिताजी मुझे भी बहुत मजा आया ।

धौम्य : पिताजी, भगवद् गीता सुनकर ऐसा लगता है कि हमें यह ग्रंथ अवश्य पढ़ना चाहिए, क्योंकि इसमें हमारे जीवन को बेहतर बनाने वाली बातें कही गई हैं ।

भार्गवभाई : हाँ बच्चो, श्रीमद् भगवत् गीता नियमित पठन-पाठन करने योग्य ग्रंथ है ।

स्वाध्याय

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर एक-एक वाक्य में दीजिए :

1. धौम्य की गुजराती विषय की पाठ्यपुस्तक में भार्गवभाई ने क्या देखा ?
2. भक्ति के कोई भी पाँच प्रकार बताइए ?
3. भगवान के प्रिय भक्त के पाँच गुण बताइए ?
4. विश्वव्यापी भगवान को अपना कर्म कैसे समर्पित करना चाहिए ?

2. नीचे दिए गए 'अ' विभाग के वाक्यांश को 'ब' विभाग के साथ उचित ढंग से जोड़कर लिखिए :

अ	ब
1. भक्ति अर्थात्	1. कण-कण में देखता है ।
2. श्रद्धा भक्ति अर्थात्	2. भगवान के साथ आत्मिक जुड़ाव ।
3. ज्ञानी व्यक्ति भगवान को	3. अनिवार्य है ।

विद्यार्थी - प्रवृत्ति

- श्लोकों का शुद्ध उच्चारण करने तथा सुरबद्ध ढंग से गाने का प्रयास करना ।
- पाठ को समझकर उस पर निबंध और वक्तृत्व तैयार करना ।
- भगवद् गीता की पुस्तिका में श्लोकों का अनुवाद देखना और पाठ से संबंधित प्रश्नों को तैयार करके अपने शिक्षक से पूछना ।

शिक्षक की भूमिका

- विद्यार्थियों के समूह में राग और लय में श्लोकों को गाने का अभ्यास करवाना ।
- आपकी कक्षा में अच्छी लय में गाने वाले विद्यार्थियों को अन्य विद्यार्थियों के बीच गवाएँ और उन्हें प्रोत्साहित करें ।
- कक्षा में श्लोकगान और श्लोकपूर्ति की कसौटी आयोजित करना ।

- आदि शंकराचार्यजी, स्वामी चैतन्य महाप्रभु, रमण महर्षि, श्री अरविंद, राजा जनक, स्वामी रामतीर्थ, रामकृष्ण परमहंस, संत कबीर, संत तुकाराम, संत रोहीदास, संत जलाराम बापा, संत नरसिंह मेहता जैसे ज्ञानी और भक्त पुरुषों के जीवनचरित्र पर संक्षेप में चर्चा करना ।
- स्वामी विवेकानंद के कर्मयोग, विनोबा भावे के गीता प्रवचनों का अध्ययन करें और उनके बारे में संक्षेप में बात करना ।
- जो शिक्षक मित्र भक्तियोग का गहन अध्ययन करना चाहते हैं, उन्हें श्रीमद् भगवद् गीता के बाराहवें अध्याय का पठन करना चाहिए ।
- भक्त कवियों के सिद्ध पदों के उपलब्ध ऑडियो – वीडियो का उपयोग करना ।

● ● ●

This image shows a full page of white paper with horizontal dotted lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page, providing a guide for handwriting practice. There are no margins, text, or other markings on the page.

This image shows a full page of white paper with horizontal dotted lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page, providing a guide for handwriting practice. There are no margins, text, or other markings on the page.

[illegible]

جماعت 11

مضمون : اُردو (زبانِ دانی)

میڈیم : اُردو

11. 11 भाषा प्रथम

ریاستی حکومت کے شعبہ تعلیم کے ذریعے نصاب میں
منظور کردہ اور نصابی کتاب میں شامل کردہ

باب 1 : اعلیٰ خوشی کے زینے

باب 2 : ترویجی

گجرات راجیہ شالا پاٹھیہ پُستک منڈل
گانڈھی نگر

ایک گرو اپنے تین شاگردوں کے ساتھ جنگل کی سیر کے لیے جاتے ہیں۔ وہاں نظریاتی اور تجرباتی دونوں طرح سے علم مضبوط ہو، اس مقصد سے، فطرت کی گود میں علم کی فراہمی کا منصوبہ بنا کر گرو جنگل جاتے ہیں۔ ویدک ادب کے کچھ حصوں کو ”آرنیک گرنٹھ“ کہا جاتا ہے۔ بعض اہنیشدوں کے ساتھ بھی آرنیک وابستہ ہیں۔ مثلاً ”براہمارنیکوپنیشد“ اسی طرح کی اہنیشد ہے۔ بیابان میں فطری انداز میں تجرباتی علم دینا، ایک ہندوستانی - آدرش روایت رہی ہے۔ اسی روایت کی وجہ سے ہمارا ملک رشی اور زرعی تہذیب کے ساتھ دنیا بھر میں ایک منفرد شناخت رکھتا ہے۔ ہندوستان بالخصوص اپنے فلسفے کے لیے زیادہ مشہور ہے۔

گرو کے تین شاگرد پرشانت، پرورت اور پرموہ ہیں۔ مکالے میں گرو اپنے شاگردوں کو بتاتے ہیں کہ مخلوق کی زندگی ستوگن، رجوگن اور تھوگن سے کیسے متاثر ہوتی ہے؟

گرو: بچو! اگر تم لوگ روزمرہ کے معمولات سے فارغ ہو گئے ہو تو سواد یائے پروچن کے لیے سب یہاں آ جاؤ۔ (یہ لفظ کان پڑتے ہی پرشانت نام کا ایک شاگرد دوڑتا ہوا آتا ہے۔)

پرشانت: پرنی پات، گرو دیو!

گرو: वर्धताम् आशी: (آشیرवाद، خوب ترقی کرو)۔

پرشانت: گرو دیو! آپ تو روز (تैत्तिरीयोपनिषद-शिक्षावल्ली) "स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम्" (سواد یائے پروچن میں کاہلی نہیں کرنی چاہیے۔) کہتے ہیں اس کے باوجود پرورت تو شانتی پسند اور پرموہ سہری لال ہے، چاہے جتنا بھی بلالیں، اُن پر کوئی اثر نہیں ہوتی۔ بالکل موٹی کھال کا ہے۔ مجھے روزانہ اسے دوبارہ بلانے جانا پڑتا ہے۔ گرو دیو (14.46 - रघुवंशम्) "आज्ञा गुरुणां ह्यविचारणीया" (گرو کے حکم پر بلا تاخیر عمل کرنا چاہیے۔) یہ بات آپ روز کہتے ہیں تو بھی بہرے کے آگے بن جانے جیسا ہے۔ گرو دیو! کبھی کبھی مجھے خیال آتا ہے کہ اگر ہمارے استاد ایک ہیں، گرو گل ایک ہے، کام بھی یکساں ہے اور ہماری عمر بھی مساوی ہے، پھر بھی تینوں کے طرز عمل میں اتنا فرق ہے۔ ایسا کیوں؟

گرو: آپ کا سوال اچھا ہے۔ اس کا حل بھگود گیتا میں بخوبی دیا گیا ہے۔

پرشانت: گرو دیو! کیا سچ مجھ اس سوال کا حل بھگود گیتا سے حاصل ہو جائے گا؟

گرو: دیکھو بیٹا! اس کتاب سے تمام سوالوں کے حل دستیاب ہو جاتے ہیں۔

پرشانت: گرو دیو! تمام مسائل کا حل ایک ہی گرنٹھ سے حاصل ہو جائے، یہ کس طرح ممکن ہے؟ آم کے بیڑے سے آم مل سکتا ہے لیکن بیر، چیکو، سیب سب کچھ تو نہیں مل سکتے نا؟

گرو: دیکھو، ایک درخت سے ایک ہی قسم کا پھل ملتا ہے لیکن ایک ہی زمین سے جتنے اقسام کے بیج بوئے جائیں اتنے اقسام کے پھل حاصل کیے جاسکتے ہیں نا۔ اسی طرح اس کتاب سے بھی تمام مسائل کا حل ڈھونڈا جاسکتا ہے۔

پر شانت : گردو دیو، آپ تو مثالیں دینے میں خوب ماہر ہیں۔ مہربانی کر کے جب تک پرورث اور پرموہ نہیں آجاتے تب تک اس کتاب سے میرے مسائل کا حل تلاش کر دیجیے نا!

گرو: آپ تینوں شاگرد ایک ہی جگہ، ایک ہی اُستاد، یکساں عمر اور یکساں مطالعہ و مشق والے ہو، اس کے باوجود ایک پرسکون، ایک چاق و چوبند اور ایک آہستگی سے چلنے والا یعنی سُت ہے۔ اس کا سبب ہے انسانوں میں پائی جانے والی صفات (گُمن)۔ گُمن کی تعداد تین ہے۔ ستوگن، رجوگن اور تموگن۔ ایسا بھی نہیں کہ یہ تین صفات صرف انسانوں میں ہی پائی جاتی ہیں، یہ کسی بھی جاندار میں ہوتی ہیں۔ اس وجہ سے بلحاظ نوع، تمام کی خصوصیات یکساں ہوتی ہیں لیکن انفرادی خصوصیت الگ ہوتی ہے۔ اسی لیے ہر جاندار دوسروں سے منفرد ہے۔ مثلاً ہاتھیوں کے غول میں ایک ہاتھی تنہائی میں درخت کے نیچے خاموش کھڑا ہوگا، دوسرا جسم پر دھول اڑا رہا ہوگا، مسلسل دوڑ رہا ہوگا اور کھیل رہا ہوگا جب کہ تیسرا ہاتھی سو رہا ہوگا یا درخت سے دانتوں کو نکرا رہا ہوگا۔ پہاڑ سے دانت نکرا رہا ہوگا یا دیگر ہاتھیوں کو دانت سے مار رہا ہوگا۔ پہاڑ سے سر نکرا رہا ہوگا یا پھر دوسرے ہاتھیوں سے بلاوجہ لڑ بھگڑ رہا ہوگا۔ ایسے مناظر ہم نے دیکھے ہوں گے۔ اس کی وجہ ہے ان تین صفات کا اثر گیتاجی میں کہا گیا ہے کہ

सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः ।

निबध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥ (गीता 14.5)

(مطلب: اے بہادر! ستوگن، رجوگن اور تموگن فطرت سے پیدا ہونے والی یہ تین خوبیاں، غیر فانی روح کو جسم کے ساتھ باندھتی ہیں۔)

सत्त्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्मणि भारत ।

ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युत ॥ (गीता 14.9)

(مطلب: اے بھارت! ستوگن، سکھ میں شامل ہوتا ہے، رجوگن کرم میں اور تموگن تو علم پر پردہ ڈال کر عیش و عشرت میں ملوث کر دیتا ہے۔) یہاں سکھ سے مراد عمدہ سکھ ہے۔

یہ تینوں گُمن زندگی کو ایک مخصوص عمل کے لیے مجبور کرتے ہیں۔ اگر ستوگن زیادہ ہو تو ذہانت، امن، خوشی اور علم کی جانب رجحان پیدا ہوتا ہے۔ اگر رجوگن کی زیادتی ہو تو وہ مخلوق پیار کرنے والی، غیر مطمئن اور مسلسل سرگرم یا چیخ ہوگی۔ جبکہ تموگن والا حیوان جاہل، کامل، مسلسل اونگھنے والا اور لالچی ہوگا۔

ہاں، ایک بات کا خصوصی خیال رکھنا چاہیے، جیسا کہ دموی، صفراوی اور بلغمی مزاج (وات، پت اور کف) میں جو زیادہ ہوگا وہ تندرستی کو متاثر کرے گا۔ لیکن جو دموی مزاج کا شکار ہوگا یہ ضروری نہیں کہ وہ ہمیشہ تنقُص کے عمل میں پریشان ہی ہو۔ یہ بھی لازمی نہیں کہ صفراوی مزاج والا ہمیشہ ہی تیزابیت کا شکار ہو اور پھر یہ بھی ضروری نہیں کہ بلغمی مزاج والا ہر وقت کھانسی ہی رہے۔ خورد و نوش کی سرگرمیوں سے متاثر ہونے پر جیسا مزاج ہوگا اس کے اثرات نظر آئیں گے۔ اسی طرح سے ان تین صفات کے متعلق بھی سمجھا جاسکتا ہے۔

پر شانت : گردو دیو! دموی، صفراوی اور بلغمی (وات، پت اور کف) مزاج تو ہم طرز زندگی کو تبدیل کر کے بدل سکتے ہیں۔ ان ستو، رَجس اور تَمس میں تو جو صفت زیادہ ہوگی، ویسا ہی ہمارا برتاؤ ہوگا نا؟ تو پھر یہ تو ممکن ہی نہیں کہ ہم سب کے برتاؤ یکساں ہوں۔ ہے نا؟

گرو: یہ سوال بہت اہم ہے۔ تبدیلی ممکن ہے اگر ہم گیتا سے درس لیں اور اُس علم کو عملی جامہ پہنائیں۔ جس طرح یوگ، آیوروید وغیرہ

کے علم اور عمل سے بلڈ پریشر کو کنٹرول کیا جاسکتا ہے، اسی طرح ان صفات میں بھی تبدیلی ممکن ہے۔ صرف معلوم ہو جانے بھر سے بہترین دوا کے ذریعے بھی مریض کو تندرست نہیں کیا جاسکتا۔ دوا کو جسم میں داخل کرنا پڑتا ہے تب فائدہ ہوتا ہے۔ اسی طرح علم کو بھی وجود میں داخل کر لینا پڑتا ہے تب کہیں جا کر اُس کا فائدہ پہنچتا ہے، 1.4- نैषधीय चरितम्: अधीतिबोधाचरणप्रचारणैः अधीतिः یعنی علم حاصل کرنا۔ پھر: बोधः یعنی اس کی تفہیم، پھر आचरणम् یعنی اُس پر عمل کرنا اور آخر میں प्रचारणम् یعنی دوسروں تک اس کی تبلیغ کرنا۔ یہ علم کا صحیح طریقہ ہے۔ جو لوگ ستوگن والے (نیک) ہوتے ہیں وہ معاشرے میں مثالی زندگی گزارتے ہیں۔ انھیں ہر جگہ احترام کی نگاہوں سے دیکھا جاتا ہے۔ کیوں کہ: 'ऊर्ध्व गच्छन्ति सत्त्वस्थाः' ایسا گیتا جی میں لکھا ہے۔ 'मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः' اگر رجوگن والا ہوگا تو وہ ایک متوسط درجے کی زندگی گزارے گا۔ رجوگن والا شخص انسان بن سکتا ہے لیکن ستوگن والا شخص عظیم الشان بن سکتا ہے۔ अधोगच्छन्ति तामसाः اور آخر میں تموگن، اس قیمتی زندگی کو بخر اور ناکارہ بنا دیتا ہے۔ تموگن صفت والے کی زندگی ایک غافل زندگی ہو جاتی ہے۔ اُس میں جنس، غصہ اور طمع بڑھ جاتے ہیں۔ گیتا میں کہا گیا ہے کہ...

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।

कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥ (गीता 16.21)

(مطلب: جنسیت، غصہ اور لالچ۔ یہ تینوں جہنم کے دروازے ہیں جو روح کو فنا کرتے ہیں۔ اُسے تنزلی کی طرف لے جاتے ہیں۔ اس لیے ان تینوں کو ترک کر دینا چاہیے۔

अवगतम् ? اب سمجھ میں آگیا؟

پرشانت: جی گرو دیو! میں خوش نصیب ہوں اور آپ کا احسان مند ہوں۔ (اتنے میں پرورٹ اور پرموہ بھی آ جاتے ہیں۔)

پرورٹ: پرنام گرو دیو!

گرو: वर्धताम् (ترقی کرو)

پرموہ: नमोनाम: گرو دیو!

گرو: तेजस्वी भव (خوب غظنند ہو جاؤ)

آپ لوگوں کے آنے سے پہلے پرشانت کے ایک سوال کا جواب دیتے ہوئے میں نے تین صفات کی وضاحت کی۔ द्विर्बद्धं सुबद्धं भवति یعنی اگر ایک گانٹھ پر دوسری گانٹھ بھی لگا دی جائے تو وہ پٹی ہو جاتی ہے۔ مختصراً اگر نچوڑ بیان کر دوں تو ہماری سرگرمیاں ہماری صفات کا تعین کر دیتی ہیں۔ ایک اچھی زندگی کے لیے ضروری ہے کہ ہماری تمام سرگرمیاں نیک ہوں۔ یہ بات آپ لوگوں کو بھی سمجھ لینی چاہیے۔ آپ لوگوں نے مجھے پرنام کیا۔ اس عمل میں اگر استاد کے تئیں احترام ہو اور سر کے ساتھ ساتھ دل بھی ٹھک جائے اور 'आचार्यदेवो भव' (تائیتیری یو پانیषد-شिक्षावल्ली) اس کی تکمیل ہوتی ہو تو سمجھ لو کہ آپ کا پرنام ساتوک (اخلاص کے ساتھ) تھا۔ اگر پرنام کرتے وقت یہ خیال ہو کہ گروجی ہماری طرح ہی ایک عام انسان ہیں، پیر چھوٹے پران کو اچھا لگے گا اور وہ ہمیں اچھا پڑھائیں گے، اچھے مارکس دیں گے تو ایسا پرنام راجس پرنام ہوگا اور پرنام کرنے کی خاطر کریں، اسکول کا اصول ہے، محض یہ سوچ کر کریں، پرنام کرنے میں طبیعت کو گراں گزرتا ہو تو ایسا پرنام

تامس پر نام کہا جائے گا۔

بچو، آؤ ہم اپنی بعض سرگرمیوں کو پہچان لیں جس سے ہم اپنے برتاؤ میں تبدیلی لاسکیں۔ انسانی زندگی دوسروں کے ساتھ اچھا سلوک اور احسان کے لیے ہے۔ (1-ईशावास्योपनिषद) भुज्जीथा: तेन त्यक्तेन یعنی ترک کر کے لطف اندوز ہونا، خیرات کرنا، مدد کرنا۔ اس مدد کرنے کے عمل کا بھی ایک ساتوک طریقہ بیان کیا گیا ہے۔

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।

देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥ (गीता 17.20)

(مطلب: دان، خیرات کرنا ہی فرض ہے۔ اس جذبے سے جو دان مناسب زمان و مکان اور مناسب فرد کو دیا جانا چاہیے، ایسا فرد جس نے ہم پر کوئی احسان نہ کیا ہو اور جس سے بدلے میں کسی چیز کی توقع کیے بغیر، بے لوثی کے ساتھ جو دان یا خیرات دی جائے وہی ساتوک خیرات ہوگی۔ اگر ضرورت مند مجھ سے دست سوال دراز کرے تو میں اُسے دوں گا، جو عطیہ اس خیال سے دیا جاتا ہے کہ مجھے مستقبل میں اس کا مناسب بدل ملے گا وہ راجس دان ہے اور بے عزتی اور تحقارت اور بے دلی کے ساتھ دی جانے والی خیرات تامس ہے۔

ان تمام اعمال سے صفات (گُمن) حاصل ہوتی ہیں۔ دونوں باہم منحصر ہیں۔ اب آپ جب بھی کسی کی مدد کریں تو ان باتوں کا دھیان رکھیں۔
 پر مومہ: گرو دیو، جس طرح دان کے عمل کی تین قسمیں ہیں اس عمل سے صفت (گُمن) متاثر ہوتی ہے۔ ٹھیک اسی طرح خورد و نوش کے
 آداب بھی الگ الگ ہو سکتے ہیں؟ غذا کی بھی ایسی اقسام ہو سکتی ہیں؟

گرو: آپ کا سوال درست ہے۔ آپ کی عمر کے تمام طلبہ کو بالخصوص یہ سمجھنا چاہیے۔ پہلے تو ہم یہ سمجھ لیں کہ ہم غذا کا مطلب کھانا سمجھتے ہیں۔ اس کا مفہوم اتنا محدود نہیں۔ بلکہ ا | आहारीयते गृहाते इन्द्रियैः इति आहार | جسے حواس کے ذریعے جذب کیا جاسکے ان سبھی کو غذا کہا جائے گا۔ چنانچہ ہمیں یہ بھی سوچنا چاہیے کہ ہم کیا سنیں، کیا بولیں، کیا کھائیں۔ پینیں، کیا سو گئیں اور کیا چھوئیں۔ کیوں کہ یہ سبھی غذا کی تعریف میں داخل ہیں۔ یہ تمام ہماری زندگی پر اثر انداز ہوتے ہیں اور ان سبھی کی تین تین قسمیں ہیں۔ اسی لیے کہا گیا ہے کہ

आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः ॥ (गीता 17.7)

आयुः सत्त्वबलारोग्य सुखप्रीतिविवर्धनाः ।

रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विक प्रियाः ॥ (गीता 17.8)

(یعنی کہ جو غذا ستونگی انسانوں کو پسند ہے وہ عمر میں اضافہ کرنے والی، زندگی کو پاک صاف کرنے والی اور قوت، صحت، سکھ، اطمینان بخشنے والی، یہ غذا رس والی، لیس دار، غذائیت بخشنے والی، دل پسند ہوتی ہے۔)

कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः ।

आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥ (गीता 17.9)

(یعنی بے حد کڑوی، ترش، تخمیں، گرم، تیکھی، پھکی اور جلن پیدا کرنے والی غذا جو گنی انسانوں کو پسند آتی ہے۔ یہ دُکھ، سوگ اور بیماری پیدا کرنے والی ہوتی ہے۔)

यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यत् ।

उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥ (गीता 17.10)

(یعنی وہ کھانا جو ادھ پکا ہو، تھوڑا کچا، ٹھنک رس کا، بدبودار، ہاسی اور جھوٹا ہو اور جو ناپاک ہو وہی کھانا تائسی شخص کو پسند آئے گا۔) یہ تمام غذا، صفات کو متاثر کرتی ہیں۔ اس لیے جسے ساتوک صفت کو برقرار رکھنا ہو، بہتر زندگی اور عمدہ صحت حاصل کرنا ہو اسے جیسا-تیسرا، یہاں-وہاں، جب-تب اور ایسا-ویسا نہ تو کچھ کھانا کھانا چاہیے، نہ تو کچھ دیکھنا چاہیے اور نہ ہی کچھ سُننا چاہیے۔ لوگوں میں دن بہ دن موٹاپا، گند ذہنی بڑھتی جاتی ہے اور عقلمندی نیز صحت میں گراؤ آتی جا رہی ہے۔ اس لیے ہمیں غذا میں جنک فوڈ اور مصنوعی مشروبات کا استعمال تو قطعی نہیں کرنا چاہیے۔

بچو، اب ویشودیو (کھانے) کا وقت ہے۔ آپ لوگ ساتوک کھانا کھالیں۔ کچھ دیر آرام کر لیں اور پھر سے پڑھائی کے لیے یہاں آئیں، تب تک میں بھی اپنے روزمرہ کے معمولات سے فارغ ہو جاتا ہوں اور کچھ ناشتہ وغیرہ بھی کر لیتا ہوں۔

گرو دیو کی ہدایت کے مطابق طلبہ کھانے کے لیے جاتے ہیں اور گرو کول کے اصول کے مطابق طلبہ کھانے سے پہلے دو اشلوک پڑھ کر مختصراً حمد کرتے ہیں اور پھر پرساد کھاتے ہیں۔

1. ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविरर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।
ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ (गीता 4.24)
2. अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।
प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥ (गीता 15.14)

1. (برہم یگیہ کہ جس میں نذر یعنی ستر دوا وغیرہ کا سامان بھی برہم ہے۔ ہون کرنے کی اشیاء بھی برہم ہے۔ برہمن ہو کر، برہم روپ کی آگ میں ہوا جیسا عمل بھی برہم ہے اور ہر جگہ برہم عقل، برہم عمل میں لگے رہنے والے یوگی کو ملنے والا پھل بھی برہم ہی ہے۔)

2. (یہ میں ہی ہوں جو تمام جانداروں کے جسموں میں ویشوانار (حرارت) کے طور پر رہتا ہوں جو پران اور اپان (عمل تنفس کے ذریعے پیدا ہوئی) آگ کی صورت میں آ کر چار اقسام کی غذا کو ہضم کرتا ہوں۔)

(تھوڑی دیر بعد سب خیمے میں مطالعے کی غرض سے اکٹھا ہوتے ہیں۔)

شاگرد: گرو دیو، پرانی بات۔

گرو: کلیانا مستو (سب کا بھلا ہو)۔

پرشانت: گرو دیو، آپ اس عمر میں بھی ریاضت اور سادھنا کیا ہی کرتے ہیں؟ آپ تپسوی ہیں؟

گرو: بھگود گیتا کہتی ہے کہ سبھی تپسوی بن سکتے ہیں۔

شاگرد: گرو دیو، اگر ایسا ہے تو ہمیں بتائیے نا، ہم بھی تپسوی بننا چاہتے ہیں۔

گرو: بچو! سادہ زندگی گزارنا، عدم تشدد وغیرہ پر عمل کرنا، پاکیزگی برقرار رکھنا۔ ان سب کو جسمانی ریاضت کہا جاتا ہے۔ سچ بولنا، اچھا

بولنا، عقلمندی کی بات کرنا یہ سب بولنے کی ریاضت کہلاتی ہے۔ دل سے خوش رہنا، پرسکون اور نرم دل رہنا ضبط کے ساتھ رہنا یہ ذہنی ریاضت ہے۔ اس طرح اگر ہم ساتوک طرز زندگی سے جنیں تو ہماری زندگی خود ایک بہترین ریاض ہے۔

پرموہ: گرو دیو، اس ریاضت سے کیا پھل ملتا ہے؟

گرو دیو: دیکھو بیٹا، پھل کی امید سے کی جانے والی ریاضت راجس بن جاتی ہے۔ یہ سب میرے کہنے کی وجہ سے آپ لوگ کرو گے تو یہ تانس ریاضت ہوگی؛ لیکن معروضی جذبے سے کرو گے تو وہ ساتوک ریاضت ہوگی اور وہ آپ لوگوں کو ایک عمدہ بشر بنائے گی، آپ کی زندگی کو شاندار اور روحانی بنائے گی۔

شاگرد: ! करिष्ये वचनम् ہم آپ کے کہنے کے مطابق زندگی گزاریں گے۔ ساتوک سرگرمیوں سے ایک بامعنی شاگرد بنیں گے۔
گرو دیو: "गुरुं प्रकाशयेत् स शिष्यः" جو اپنے استاد کا نام روشن کرتا ہے اور اس کی پہچان بتاتا ہے وہی سچا شاگرد ہوتا ہے۔ آپ لوگ ایسے ہی شاگرد بننا۔
چلو سب ایک ساتھ بولیں...

सर्वोपनिषदो गावो दोग्धा गोपालनन्दनः ।

पार्थो वत्सः सुधीर्भोक्ता दुग्धं गीतामृतं स्मृतम् ॥ (गीतामाहात्म्य-6)

(یعنی، تمام اپنیشد گائے ہیں۔ پر ماتا کرشن دودھ دوہنے والے ہیں۔ ارجن بچھڑا ہے۔ ان سب سے فائدہ اٹھانے والے عالم ہیں اور گیتا کی شکل میں امرت وہ دودھ ہے۔)

(! अस्तु शम् सب का भेला हो۔)

الفاظ ومعانی

تثلیث - تین کی جوڑی، ویشوانر - ایک آگ کا نام ہے۔

مشق

1. مندرجہ ذیل سوالات کے مختصر جواب دیجیے:

- (1) صفات (گن) کتنے ہیں؟ اور کون سی صفت کا کیا اثر پڑتا ہے؟
- (2) تینوں صفات کی عمومی پہچان کیا ہے؟
- (3) جنسیت، غصہ اور حرص کس لیے ترک کر دینا چاہیے؟
- (4) کون سی ریاضت ساتوک ریاضت ہے؟
- (5) تانس غذا کسے کہتے ہیں؟

2. مندرجہ ذیل سوالات کے جواب دیجیے:

- (1) پرشانت، پروڑت اور پرموہ میں سے کس میں کون سی صفت نمایاں ہے؟ ایسا آپ کو کس بات سے محسوس ہوتا ہے؟

(2) अधीतिबोधचरणप्रचारणैः سمجھائیے۔

(3) اپنے تجربے کی مثال لے کر دان-خیرات کی تین اقسام بیان کیجیے۔

(4) جدول مکمل کیجیے۔

مثال	وضاحت	گیتا کے کس اشلوک میں ذکر ہے؟	غذا کی اقسام
		17.8	ساتوک
			راجسی
			تامسی

طلبہ کی سرگرمی

(1) انشوپ چند گانا سیکھیے۔

(2) غذا کے متعلق جو جانکاری حاصل ہوئی اُسے روزمرہ زندگی میں عمل کیجیے۔

(3) کھانا کھانے سے پہلے بولے جانے والے اشلوک ازبر کیجیے۔

مدرس کی سرگرمیاں

(1) طلبہ ساتوک غذا وغیرہ کا درس اپنی زندگی میں اتاریں، اس لیے طلبہ کے سامنے بار بار اُس کے فوائد کا اعادہ کیجیے۔

(2) اشلوکوں کو صحیح تلفظ اور تال، لے کے ساتھ گانا سکھائیے۔

(3) باب 17 اور 18 میں کن کن باتوں کے لیے ساتوک، راجسی اور تامسی یوں تین تین اقسام سمجھائی گئی ہیں؟

•

شام کا وقت ہے۔ شام ڈھل رہی ہے۔ پرندے بھی چپکے رہے ہیں اور اپنے گھونسلوں کی جانب واپس لوٹ رہے ہیں۔ ایسے وقت، کالج میں پروفیسر کے طور پر کام کرنے والے بھارگو بھائی گھر واپس آرہے ہیں۔ بھارگو بھائی کا بیٹا دھومیہ اور بیٹی دھیمی اسکول میں پڑھتے ہیں۔ دونوں بچے گھر کام کر رہے ہیں۔ بھارگو بھائی نے گھر میں داخل ہوتے ہی فطری طور پر دھومیہ کی گجراتی کی کتاب اٹھالی۔ جیسے ہی ورق پلٹے، اُن کی نظر نرسنہ مہتا کے اس مصرعے پر پڑی۔ ”اکھل برہانڈ ما ایک ٹو شری ہری۔“

یہ بھارگو بھائی کا پسندیدہ شعر ہے۔ اس لیے وہ اسے دل سے گانے لگے۔ والد کو اس طرح گاتے ہوئے دیکھ دونوں بچے بھی اُن کے قریب آکر بیٹھ گئے۔ دو مصرعے پڑھنے کے بعد بھارگو بھائی نے کہا کہ ”ارے دھومیہ، آپ لوگوں کا نصاب اتنا عمدہ ہے کہ ہمارے بھگت کوئی نرسنہ مہتا کا اتنا خوبصورت کلام!“

(اب باپ بیٹا اور بیٹی کے درمیان نرسنہ مہتا کے کلام کو لیکر مکالمہ شروع ہو جاتا ہے۔)

دھومیہ: والد صاحب، میں نے سنا ہے کہ نرسنہ مہتا، بھگوان کے بہت بڑے عقیدت مند تھے؟

بھارگو بھائی: ہاں بیٹا، نرسنہ مہتا نے اپنے ایک مصرعے میں بھگت کو اہمیت دیتے ہوئے یہاں لکھ دیا کہ ”بھوتل بھگتی پدارتھ مونو، برہم لوک مانا ہی رئے۔“

دھیمی: پتا جی، بھگتی یعنی کیا؟

بھارگو بھائی: بیٹا بھگتی کا مطلب ایشور کے ساتھ روحانی تعلق ہے۔ بھگتی کا مطلب صرف بیرونی سلوک نہیں، بلکہ اپنے ہا مہارت اعمال کو بھگوان کے سپرد کر دینا ہے۔ ہمارے اچھے کاموں کو ایشور بھی پسند کرے اس لیے بھگتی کے نو مراحل بیان کیے گئے ہیں۔

श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम्।

अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥ (श्रीमद्भागवतमहापुराणे-7.5.23)

(یعنی سننا، پڑھنا، جاپ، خدمت، عبادت، بندگی اور بھگوان کو سوامی مان کر عہدیت کا احساس رکھنا۔ ایشور کے ساتھ دوستی کا جذبہ رکھنا اور

بھگوان کو ہی اپنا سب کچھ قرار دیکر ایسی ہی باتیں کرنا۔)

دھومیہ: پتا جی، بھگوان کی بھگتی کرنے کا سب سے خاص ذریعہ کیا ہے؟

بھارگو بھائی: بھگوان کی بھگتی کے لیے سب سے اہم عقیدت ہی ہے۔ یوں تو بھگود گیتا کہتی ہے کہ عقیدت بغیر کیا جانے والا کام، ریاضت یا خیرات سب ناکارہ ہے۔ جو کچھ کریں اُس میں عقیدت کا ہونا لازمی ہے، لیکن بھگوان کی بھگتی کے لیے تو بالخصوص ضروری ہے۔ بھگود گیتا کے 12 ویں باب میں ارجن کے سوال کا جواب دیتے ہوئے بھگوان نے بھگتی کے راستے میں یقین، یعنی عقیدت کی اہمیت سمجھائی ہے اور کہا ہے کہ

मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।
श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥ (गीता 12.2)

(یعنی جو مجھ سے لو لگا کر خالص عقیدت سے روزانہ میری عبادت کرتا ہے وہ میرا اچھا بھکت ہے۔)

دھیمی : پتا جی، بھگود گیتا پر دار و مدار رکھ کر کیسی زندگی بھگوان کو اچھی لگتی ہے؟

بھارگو بھائی : بیٹا، یہ مثالی زندگی گزارنے کے لیے ایک بہت ہی خوبصورت سوال ہے۔ والدین اور بزرگوں کی خدمت کرنا، اساتذہ کا احترام کرنا، سچ بولنا، بھگوان پر یقین رکھنا، گرد و پیش کے لوگوں کی مدد کرنا، باقاعدگی سے مطالعہ کرنا، جلدی سونا اور جلدی اٹھنا، سادہ اور پاک کھانا کھانا، حسد، حرص اور دکھاوا نہ کرنا، صاف ذہن رکھنا، صفائی ستھرائی کو اہمیت دینا اور ماحول کی حفاظت کرنا۔ اگر ہم اس طرح کی زندگی گزاریں گے تو بھگوان ہم سے بہت پیار کریں گے۔

अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम् ।
आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥ (गीता 13.8)

دھومیہ : پتا جی، علم اور بھکتی کا کیا تعلق ہے؟

بھارگو بھائی : بیٹا، علم اور عقیدت دونوں ایک دوسرے کے تکمیلی ہیں۔ جب ایک عقلمند آدمی بھگوان کو پوری دنیا اور اپنی ذات کی بنیاد سمجھتا ہے تو وہ ایسے خدا سے کیوں کر الگ رہ سکتا ہے؟ علم کے ذریعے ہی انسان بھگوان سے جڑتا ہے۔ ہمارے یہاں ایسے بہت سے دانشور ہو گزرے ہیں جنہوں نے اپنے علم کو بھگوان سے جوڑ کر بھکتی یوگ حاصل کیا ہے۔ جیسے آدی شکر چاریہ، رامانجا چاریہ، وٹھیا چاریہ، چیتنیا مہاپربھو، رمن مہرشی، شری اردوند، شریمد راج چندر وغیرہ۔ یہ تمام لوگ بہت ہی پڑھے لکھے اور کتابوں کے عالم ہونے کے ساتھ ساتھ عقیدت اور علم میں یکتا تھے۔ بھگود گیتا عقلمند بھکتوں سے مخاطب ہو کر کہتی ہے...

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।
प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥ (गीता 7.17)

(یعنی، وہ علم والا جس کی عقیدت بھگوان میں مرکوز ہو، یعنی جو دیکھے کہ تمام مخلوقات میں ایک بھگوان ہی بستا ہے۔ وہ بھگوان کو پیارا ہے اور

بھگوان بھی اُسے بہت پیارا کرتے ہیں۔)

دھیمی : پتا جی، علم کسے کہتے ہیں؟

بھارگو بھائی : یہ پوری کائنات مختلف اقسام کے 24 عناصر سے بنی ہے۔ عناصر کے اس مجموعے کو بھگود گیتا میں 'شیترا' کے نام سے جانا جاتا ہے اور جو اُسے پہچانتا ہے اُسے 'شیتری' کہا جاتا ہے۔ بالفاظ دیگر شیترا کا مطلب ہمارا پنڈ یعنی جسم ہے۔ ہمارے یہاں کہا جاتا ہے کہ "پنڈے سو برہمانڈے" یعنی جو پنڈ کی صورت یعنی جسم میں ہے وہی پوری کائنات میں ہے۔ اس جسم کو پہچاننے والا ہمارا اندرون یا ضمیر ہے اور وہی خدا شناس ہے اور اُسے ہی شیتری کہا جاتا ہے۔ اس شیترا اور شیتری کے علم کو ہی صحیح معنوں میں علم کہا گیا ہے۔

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥ (गीता 13.3)

دھیمی: پتاجی، اگر بھگوان ہر جگہ موجود ہے، تو کیا وہ سب بھگوان کو اپنے اندر موجود پاتے ہیں؟
بھارگو بھائی: نہیں بیٹا، عقیدت جتنی مضبوط ہوگی اتنا ہی خدا ہمیں اپنے اندر محسوس ہوتا ہے۔ جیسے سورج کی کرنوں میں آگ ہے لیکن وہ آگ حقیقی آگ کی طرح نظر نہیں آتی۔ جب کوئی بلوری کانچ سے آگ کی شعاعوں کو جمع کرتا ہے تو اُس کے سامنے رکھا ہوا کاغذ جلنے لگتا ہے۔ اسی طرح جب کوئی انسان اپنی عقیدت کو پختہ کرتا ہے تب اُس کی شدید عقیدت سے بھگوان اُس کے سامنے عین اس طرح ظاہر ہوتے ہیں جیسے بلوری کانچ سے سورج کی آگ۔

دھومیہ: پتاجی، بھگود گیتا میں کرم یوگ کی بھی بات آتی ہے۔ تو کیا کرم کا بھکتی کے ساتھ کوئی تعلق ہے؟

न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् । (गीता 3.5)

بھارگو بھائی: ہاں بیٹا! بھگود گیتا کے مطابق کوئی بھی شخص کرم کے بنا ایک لمحہ بھی نہیں رہ سکتا۔
کرم کے بغیر زندگی کا سفر بھی رک جائے گا، لیکن اگر وہ اعمال جو ہمیں کرنے ہیں وہ ہماری دنیاوی خواہشات کے بجائے ایشور کی نذر کردیے جائیں تو ایسے اعمال کے ذریعے بھی بھکتی یوگ حاصل کیا جاسکتا ہے۔ ہمارے یہاں رام، کرشن، پریم ہنس، کبیر جی، سنت ٹکارام، روہی داس، جلا رام بابا، بھکت نرسنگھ مہتا وغیرہ جیسے بہت سے سادھو سنتوں نے اپنے اعمال کو بھگوان کے ساتھ جوڑ کر بھکتی یوگ حاصل کیا ہے۔ وہ اسی دنیا میں رہے اور اپنی دنیاوی سرگرمیاں انجام دیتے ہوئے بھگود کا مقام حاصل کیا۔ اسی لیے بھگود گیتا میں کہا گیا ہے کہ

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।

स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥ (गीता 18.46)

(یعنی، جس بھگوان نے ساری کائنات کی تخلیق کی اور جس سے پوری دنیا کی سرگرمیوں کو وسعت ملی، اُسے اپنے اعمال نذر کر کے اعلیٰ ترین کامیابی حاصل کی جاسکتی ہے۔)

دھومیہ: پتاجی، بھگوان کو کیسے بھکت اچھے لگتے ہیں؟

بھارگو بھائی: یہ ایک بہت اچھا سوال ہے۔ شاعر نرسنگھ مہتا کا ”ویشنو جن“ بھکتی نظم کے متعلق آپ جانتے ہی ہو۔ اسی کے مطابق بھگود گیتا بھی یہ کہتی ہے کہ وہ عقیدت مند جس کو مخلوقات سے کوئی نفرت نہ ہو، جو سب کے ساتھ دوستی اور مہربانی کا سلوک کرتا ہو، جو ہمیشہ مطمئن رہتا ہو، جس نے بھگوان میں پختہ یقین کر لیا ہو اور اپنے دماغ اور فہم کو خدا کے سپرد کر دیا ہو ایسا عقیدت مند بھگوان کو بہت اچھا لگتا ہے۔ وہ بندہ جو کسی جاندار کو پریشان نہیں کرتا اور خود بھی کسی سے پریشان نہیں ہوتا اور جو دوسروں کی ترقی پر حسد نہیں کرتا اور ہر خوف سے پاک ہوتا ہے وہ بھگوان کا

پیارا ہے۔ اس کے علاوہ وہ جو عزت، ذلت، خوشی، غمی، طعن و تشنیع اور تعریف کے تئیں یکساں حساس ہو یعنی جو توہین سے رنجیدہ نہ ہو اور تعریف سے پھول نہ جائے، اپنی بے عزتی سے دکھی نہ ہوتا ہو جو افراط و تفریط میں مبتلا نہ ہو ایسا مستقل مزاج عقیدت مند بھگوان کو زیادہ عزیز ہوتا ہے۔ اسی لیے تو...

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ।
निर्ममो निरहङ्कारः समदुःखसुखः क्षमी ॥ (गीता 12.13)

(یعنی، وہ جو تمام زمانوں میں بغض و عناد سے پاک ہے، جو خود غرضی کے بغیر سب سے محبت کرتا ہے اور بغیر کسی مفاد کے ہمدردی رکھتا ہے، ضد بنا کا، بے انا، سکھ-دکھ کے ملنے پر برابر اور معاف کرنے والا ہے۔)

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ।
हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥ (गीता 12.15)

(یعنی، جو کسی جاندار سے پریشان نہ ہو اور جو خود کسی جاندار کو پریشان نہ کرے، خوشی، غصہ، خوف اور دشواری سے متاثر نہ ہوتا ہو۔ ایسا بھکت مجھے عزیز ہے۔)

دھومیہ: پتا جی، آپ نے آج بھگود گیتا کو بھکتی کے ساتھ جوڑتے ہوئے بہت اچھی بات کہی۔

دھیمی: ہاں پتا جی، مجھے بھی خوب مزہ آیا۔

دھومیہ: پتا جی، بھگود گیتا کی باتیں سن کر تو ایسا لگتا ہے کہ یہ کتاب ہمیں پڑھنی ہی چاہیے۔ کیوں کہ اس میں تو ہماری زندگی کی فلاح و بہبودی کی باتیں کی گئی ہیں۔

بھارگو بھائی: ہاں بچو، شرمید بھگود گیتا روزمرہ زندگی میں پڑھنے جیسی کتاب ہے۔

مشق

1. مندرجہ ذیل سوالات کے ایک جملے میں جواب لکھیے:

(1) بھارگو بھائی نے دھومیہ کے گجراتی مضمون کی نصابی کتاب میں کیا نوٹس کیا؟

(2) بھکتی (عقیدت) کی کوئی پانچ اقسام بیان کیجیے۔

(3) بھگوان کو پیارے بندے کی پانچ صفات بیان کیجیے۔

(4) کوئی اپنے اعمال کو عالمگیر بھگوان کی نذر کیسے کر سکتا ہے؟

2. ذیل کے باب 'الف' کے جملے کو باب 'ب' کے جملے سے جوڑ کر مناسب جوڑیاں بنائیے :

باب 'الف'	باب 'ب'
(1) بھکتی یعنی...	(1) ذرہ ذرہ کے اندر دیکھتا ہے۔
(2) کرم یوگ یعنی	(2) بھگوان کے ساتھ روحانی ملاپ
(3) سمجھدار بھکت بھگوان کو	(3) کرموں کو بھگوان کے ساتھ جوڑنا

طلبہ کی سرگرمیاں

- (1) شلوکوں کو صحیح تلفظ اور سرتال کے ساتھ گانے کی کوشش کیجیے۔
- (2) سبق کو سمجھ کر اس پر مضمون لکھیے اور ایک تقریر تیار کیجیے۔
- (3) شلوک کا ترجمہ بھگود گیتا کے کتابچے میں دیکھیے اور سبق سے متعلق سوالات تیار کر کے اپنے استاد سے پوچھیے۔

مدرس کا کردار

- (1) شلوکوں کو طلبہ سے راگ اور سرتال کے ساتھ اجتماعی طور پر باترجم پڑھوائیے۔
- (2) کلاس میں اچھے سرتال اور ترنم سے گائے گئے ایسے طلبہ سے تمام طلبہ کے درمیان شلوک گانے کی مشق کروائیے۔ ایسے طلبہ کی حوصلہ افزائی بھی کیجیے۔
- (3) کلاس میں شلوک گائیکی اور شلوک مکمل کرنے کی کسوٹی کا اہتمام کیجیے۔
- (4) آدی شکر آچاریہ جی، سوامی چیتنیا مہاپربھو، رمن مہرشی، شری اردند، راجہ جنک، سوامی رام تیرتھ، رام کرشن پرم ہنس، سنت کبیر، سنت ٹکارام، سنت روہی داس، سنت جلال رام باپا، سنت نرسنگھ مہتا جیسے دانشوران اور بھکت ہستیوں کی سوانح عمریاں مختصراً بیان کیجیے۔
- (5) سوامی وویکامند کا کرم یوگ اور ونوبامہا وے کے گیتا پر وچنوں کا مطالعہ کر کے مختصراً کمرہ درس میں بات کیجیے۔
- (6) جو اساتذہ بھکتی یوگ کے متعلق قدرے گہرائی سے مطالعہ کرنا چاہتے ہوں وہ شریمد بھگود گیتا کے بارہویں باب کا بالخصوص مطالعہ کریں۔
- (7) بھکت شعراء کے مشہور و معروف کلام اگر آڈیو-ویڈیو میں دستیاب ہوں تو ان کا استعمال کیجیے۔

• • •

Standard - 12
Subject : Shreemad Bhagavad Gita
Medium : English

Approved by
Education Department of State Government
and Incorporated in Textbook

Chapter :

- 1. The Shreemad Bhagvad Gita: The Universal Scripture**
- 2. The Eternal Indian Ethos and the Gita**

Gujarat State Board of School Textbooks
Gandhinagar

The Shrimad Bhagavad Gita is a divine conversation between the Creator and a human being that unveils truths. In this dialogue, Arjun represents all humanity. Lord Krishna, as the Almighty, provides divine guidance through the Shrimad Bhagavad Gita. The divine dialogue, sung in the battlefield of Kurukshetra, guides humanity towards the ultimate goodness. The wisdom imparted in the Shrimad Bhagavad Gita isn't confined to any specific race, time, or country; its message is universal and timeless. Its teachings serve as a benchmark for leading aimful, sublime, fearless, peaceful, creative, pious, and harmonious life. In this regard, the Gita is a universally applicable scripture. Scholars worldwide have praised her, recognizing her universality.

All of these aspects contribute in making the Gita a book for all humankind. Henry David Thoreau wrote, "In the morning I bathe my intellect in the stupendous and cosmogenic philosophy of the Bhagavad Gita in comparison with which our modern world and its literature seem puny and trivial." Aldous Huxley, the famous English philosopher said, the Gita is "One of the most clear and comprehensive summaries of perennial philosophy ever revealed; hence its enduring value is subject not only to India but to all humanity." Wilhelm von Humboldt pronounced the Gita as: "The most beautiful, perhaps the only true philosophical song existing in any known tongue." Albert Einstein, the world-renowned scientist, said, "When I read the Bhagavad Gita and reflect about how God created this universe, everything else seems so superfluous." Mahatma Gandhi also said, "When doubts haunt me, when disappointments stare me in the face, I turn to the Bhagavad-Gita and find a verse to comfort me." Dr APJ Abdul Kalam, our former President said, "The Gita is a permanent source of inspiration for all human beings. The study of the Gita solves all my problems."

Soaked in the ethos of universal welfare, the Bhagavad Gita stands as a remarkable gift of Indian culture! What sets this book apart is its ability to impart profound wisdom succinctly. She enriches our minds with boundless waves of joy, tranquility, and love. Through its simple and clear exposition, the book renders access of the profound insights of Vedant to the ordinary populace. It is – "वासुदेवः सर्वम् इति ॥" (गीता 7.19)

वासं करोति इति वासुदेवः । Means : one who dwells in everything is Vasudev! Though the world presents itself in diverse forms, the underlying essence remains one - the Divine; and though the Almighty is one, He manifests Himself in different forms. Just as shapes and colours of balloons may be different, the air filled in it is the same. The Supreme Soul dwells in everybody.

The moment we internalize this spirit, our life becomes benedictory and auspicious; and we tend to be more hardworking, cooperative and useful to others; and consequently loved by all. This way, people can attain the success in life by attaining self contentment.

The term "Bhagavan" occurs several times in the Gita, but what is the meaning of the word "Bhagwan"?

ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः ।

वैराग्यस्य च मोक्षस्य षण्णां भग इतीरितः ॥ (विष्णुपुराणम् 6.5.74)

(Meaning : ‘Bhagwan’ has six properties : opulence, religion, glory, splendour, grace and dispassion.) The same is explained philosophically in the Gita, यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति । (the Gita 6.30) which means, for those who see Me everywhere and see all things in Me, I am never lost, for them nor are they ever lost to Me. Different castes, faiths, and religious sects refer to Him with different names and worship Him in their own ways but the Divine is one.

The Bhagavad Gita is not confined to any specific religion, caste, faith, sect etc. She is for all beings. No special privilege is required to attain the knowledge of the Gita. God himself said so,

अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।

साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥ (9.30)

(Meaning : Even if the most sinful man worships Me with undivided devotion, he must be regarded as holy, for he is firm in my bhakti.) Lord Krishna adds, further.

क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति । (9.31)

(Meaning : he quickly becomes righteous, he obtains ever lasting peace.)

The Gita is a scripture that consoles all beings by offering solutions to all problems. The Gita ushers a path for happy life to all ages, whether literate or otherwise.

The Ultimate remains the same in one and all. The Gita asks us to realize this truth and work towards development by mutual respect and cooperation,

परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥ (3.11)

(Meaning : Working for sublimation of one another, may you obtain the highest good.)

Throughout history, the eternal struggle between good and evil has persisted. Every individual possesses a blend of good and evil elements. In the Bhagavad Gita, Lord Krishna elucidates these qualities. To free ourselves from evil factors and to develop good elements in us are the means to sublime human life.

Human beings relentlessly strive for this ideal. The Gita advises us to relinquish vices such as frustration, despondency, anger, and envy. She asserts that every person is inherently endowed with divine attributes. Lord Krishna tells Arjun, संपदम् दैवीम् अभिजातोऽसि पाण्डव । (16.5) Arjun, do not lament, for you are born with divine attributes.” As Arjun represents humanity, this guidance extends to all.

This noble sentiment resonates universally keeping Arjun as medium because every individual is to develop divine qualities within. The core message of the Gita is encapsulated in “मा शुचः” The address of Shri Krishna to Arjun in the Gita starts with अशोच्यानन्वशोचस्त्वम् (गीता 2.11) and ends with मा शुचः (18.66). Thus, her essence is to remain steadfast, and not to lament in any adversity. In the same line, Lord Krishna says,

तत्र का परिदेवना ॥ गीता 2.28 ॥ It means ‘Why to lament?’ challenging the occurrence of sorrow in any circumstance.

The Gita is a ‘ready to digest’ book for the holistic development of anyone because it presents an all-inclusive ideology. The Gita strives for total and balanced development. Ideas, actions and feelings are the chief elements of humans. Lack of any of these shows deficiency in the human development and personality. Not only that, the Gita also states that any of these may be in excess in human. Therefore, Gnanyog, Karmayog and Bhaktiyog are three entities. All three are complementary to one another. Their synthesis is essential for holistic development.

The Gita has the potential to cultivate divine qualities and achieve holistic development of anyone in the world. This is why Aurobindo Ghosh referred to her as a “great work of spiritual synthesis.” The goal of this synthesis nothing less than human sublimation.

The Gita guides everyone not to grieve over the past and to worry about the future in vain but to value the present and work accordingly. सहजं कर्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत । (गीता 18.48) which means one should not give up the duty to which one is born with, even though it be faulty because स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः (गीता 18.46) It means that a human being achieves the ultimate success by performing his own duties. It is in this context Lokmanya Tilak calls the Gita, “a book of righteousness that focuses on duty (kartvya) and non-duty (akartvya).”

Be it students or adults, anyone who reads the Gita inculcates values like fearlessness, being sattvik, self-regulation, good conduct, benevolence, and complete piousness of conscience and feeling of unity in diversity.

The Gita is impartial and open-minded. It is evident at the end of the last chapter how the Gita wants everyone to be free. After preaching of the Gita Lord Shri Krishna tells Arjun,

इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया ।
विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥ (18.63)

(Meaning : I have shared the deepest secret knowledge with you. Ponder over it completely and then do as you see fit.)

Think about where the Gita originated ! The Gita originated right in the middle of the battlefield! She’s there to guide Arjun, a warrior deep in despair, about life’s true purpose and duty.

न काङ्क्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च ।
किं नो राज्येन गोविन्द किं भोगैर्जीवितेन वा ॥ (1.32)

The Gita was not created to promote war. Her main aim is to provide wisdom of happiness, peace, and liberated life for the humankind by championing truth.

Both the sides had different goals for waging the war. Duryodhan says, “All the warriors are ready to die for me,” which basically screams he’s after power and the kingdom. On the other side, Arjun says,

नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाच्युत ।
स्थितोऽस्मि गतसंदेहः करिष्ये वचनं तव ॥ (18.73)

(Meaning : Lord, thanks to Your grace, my illusions have been shattered and my memory restored. Doubt no longer clouds my mind; I am ready to follow your order.)

Arjun says, “O Krishn, I am not after victories, kingdoms or pleasures. O Govind, the people for whom I want this kingdom are against me in the battlefield. Then what to do with the victory? What’s the point of gaining an empire? What is the advantage of luxuries or even life itself?

Thus, Arjun was concerned about the people’s well-being, while Duryodhana had lust for power.

When someone really assimilates the teachings of the Gita, she helps shake off their frustration, despondency. Arjun, ready for duty on the battlefield, wanted to bail on his duties, thinking it would be better to live like a beggar than to fight the battle. After attaining the wisdom of the Gita, he finally says,

The Bhagavad Gita encompasses all knowledge and inspiration. There isn’t a global issue for which the Gita doesn’t provide a solution. All it requires is the right perspective to recognize these solutions.

The Gita is revered as a universal scripture, offering valuable insights for the good of the people worldwide. Esteemed experts, philosophers from various religions, and scholars globally have lauded the Gita with great reverence. It’s a source of pride for India to have the Gita originated from her soil, forever enriching its cultural heritage.

The Gita is a scripture that liberates us from all forms of suffering, whether material, divine, or spiritual. Gandhiji, describing the Gita as “a book for spiritual diagnosis”, has asserted her value.

Exercise

1. Answer briefly in one sentence :

- (1) What principle does the Gita suggest if you want to be loved by all?
- (2) How can one achieve absolute peace?
- (3) What kind of people are extremely rare?
- (4) What virtues do we derive from the Gita?
- (5) Who is the eternal seed of all beings?
- (6) What kind of great persons are extremely rare?
- (7) What is life’s real goal?

2. Answer the following questions in two to three sentences each :

- (1) How can we explain that “God is one”?
- (2) What is the meaning of the word “Bhagwan”?
- (3) What were the objectives of both the sides for the war, according to the Gita?

3. Write answers in detail:

- (1) “God is one and omnipresent.” Clarify it on the basis of the essay.
- (2) Summarize the Conceptual principles of the Gita in your own words.
- (3) How can one gain philosophical insight from scholars?
- (4) What virtues are internalized in one who studies the Gita?

Student-Activities

- (1) Read books : ‘કૃષ્ણ અને માનવ સંબંધો’ by Harindra Dave and ‘કૃષ્ણવલ્લભ’ by Kanaiyalal Munshi.
- (2) Watch the Gita video lectures on YouTube and Google.
- (3) Attend Bhagavat Katha events in nearby areas.
- (4) Compile a list of key take aways from the Gita and share them on Facebook, Status, WhatsApp with a view of spreading them.
- (5) Apply the Gita’s principles in your life.
- (6) Write an essay titled “The Gita Heals our Soul.”

Teacher-Activities

- (1) Host the Gita lectures during assemblies.
- (2) Conduct competitions like quizzes, slogan-writing, debate etc. on the Gita.
- (3) Encourage students to participate in community service activities.
- (4) Organize group discussion on the Gita.
- (5) Assist students in preparing a project on “The Essence of the Gita.”

India is the most ancient country. Culture, knowledge, prosperity, peace, cordiality, solidarity, exploration, harmony, dedication, etc. are our standard values. Many modern and ancient esteemed scholars have accepted that India is full of valuable and creative content. Mark Twain aptly described India as the cradle of the sects, foster mother of human race, the birthplace of human speech, the mother of history, the grandmother of mythology, and the great-grandmother of traditions.

Literature serves as a reflection of a society's essence. Through its literary works, a country's past and present are introduced. India's two monumental epics, the Ramayana and the Mahabharata, hold a sacred and enduring place in the heart of global civilization. Ved Vyas observed, यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत् क्वचित् । (62.53) Meaning, whatever is found here (in the Mahabharata) can be found elsewhere in the world, but what is not found here cannot be found anywhere else. This epic continues to be exemplary for every Indian today. Within the Mahabharata lies the Bhagavad Gita. Let's delve into some of its essential teachings.

(I) Knowledge Traditions (प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया । 4.34)

The Indian tradition values "knowing through curiosity" is one of the finest forms of knowledge. Lord Badarayan initiated the 'Brahmasutra' with the principle of "Brahmajigyasa," (Which translates to "inquiring into the ultimate truth.") Indian culture goes beyond just teachings; it has a rich history of seeking wisdom from wise individuals and sages to address the varied challenges faced in daily life by different people.

In the Bhagavad Gita, solutions to the dilemmas which Arjun encountered while grappling with his duties, is spread across eighteen chapters.

तिद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।
उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ (4.34)

(Meaning : Know it from wisemen, touch their feet, serve them and ask questions with pure heart i.e. with no slyness. They know the ultimate divine. They will preach you the philosophy.)

Question-answer is the best way in knowledge tradition. Eligibility of the knowledge seeker is expected. It's emphasized here that one acquires knowledge by serving the guru wisely, winning his grace and then seeking answers.

This is how Arjun submits himself to Lord Krishna demonstrating surrender:

यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे ।
शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ॥ (2.07)

(Meaning : my Lord, tell me what is specific for my spiritual welfare, for I am your disciple. I have submitted myself to you. Please, direct me.)

This has been amazing Indian guru-shishya (master-disciple) tradition. This is the relationship where we witness the endeavour to procure knowledge with selfless, undoubtable and pure heart. That is why guru has been described as the ultimate divine himself. गुरुः साक्षात् परब्रह्म ।

History bears witness that revered figures have attained knowledge at guru's feet. Shri Ram acquired knowledge in proximity of Vishwamitra and Shree Krishna in proximity of guru Sandipani. Rushi Matang was guru of Shabari and Saint Raidas was guru of Mirabai.

In the Guru-Shishya tradition, students approach their gurus with curiosity and humility, eager to gain knowledge. The guru provides knowledge to those who whole-heartedly surrender themselves in the pursuit of knowledge. Therefore, showing respect to the teacher and practicing their teachings in life is considered a form of service.

(2) Omnipresence of Almighty (वासुदेवः सर्वम् इति । 7.19)

“Vasudev is everywhere” which means everything is soaked in God. ईशावास्यमिदं सर्वम् । God dwells in every particle of the universe. The almighty is the causative factor of creation, sustenance, and destruction of the universe. This concept is echoed across all the scriptures. As the Chhandogya Upanishad puts it, सर्वं खल्विदं ब्रह्म translating to “All of this is Brahman (God)” (छान्दोग्य उपनिषद् 3.14.1)

This demonstrates omnipresence of God. The Bhagavad Gita states, दिव्यमादिदेवमजं विभुम् ॥ गीता 10.12) Means : He is the primeval god of gods, unborn and omnipresent.

यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन ।

न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् ॥ (10.39)

(Meaning : I am the reason of origination of everything.

(There is not a single animal, that can move or can not, that is without Me.)

God dwells in every particle of the universe. This feeling of God accomplishes life. The divine exists within me, you, and everyone in the surrounding and in every form of life. Keeping it in mind, we should treat everyone with kindness. It has been described in the verse 16 to 18 of chapter nine of the Shrimad Bhagavad Gita that only God is the creator, the sustainer and the destructor of the universe.

(3) Individual Soul is a part of the Almighty. (ममैवांशो जीवलोके । 15.7)

Individual soul in every body is a part of the Almighty. That is how the supreme soul exists in all of us. परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुषः परः ॥ (गीता 13.23) It emphasizes that Individual soul dwelling in the body is a part of me. ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः । (गीता 15.07), Our bodies are often referred to as temples. It's up to us to maintain purity and sanctity of the body, the temple where the Almighty Himself resides. Pure food, true/good behaviour, pious thoughts, truthful words, and honest action should be cultivated for internal and external purity of the body.

Embracing the belief that every individual soul is a part of the Ultimate Divine naturally fosters qualities like love, goodwill, compassion, friendship, non-violence etc. These virtues dissolve petty differences and cultivate a sense of equality among us. Truly, a culture that recognizes the divine essence in every individual is indeed magnificent.

(4) Eternity of Soul (शाश्वतोऽयं पुराणो । 2.20)

The Vedic tradition has shown that the soul is immortal. The body is perishable while the soul remains constant and eternal. We are all part of the Supreme Soul. The body is transient and the soul is permanent.

न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ।

अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ (2.20)

(Meaning : The soul is never born, nor does it die. It does not get produced and once it has existed, it can't cease to be. The soul is unborn, ever-enduring, eternal, ancient; it doesn't die when the body does.)

According to Lord Krishna in the Bhagavad Gita, the soul is immortal while the body is mortal. This teaches us that the body and its phases undergo constant changes. The only constant element in this ever-changing universe is the soul. It remains objective. Body, mind, thoughts and nature are fleeting from birth to death, from morning to night. Only the soul remains unchangeable witnessing all these changes.

(5) The Incarnationism (सम्भवामि युगे युगे । 4.8)

There is a clear description of when and why the Almighty incarnates Himself on the earth.

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ (4.7)

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे ॥ (4.8)

(Meaning : O Bharat, whenever there is a decline of Dharma, and uprising of Adharma, then I incarnate Myself, i.e. take a form before the people. For the protection of the good, people and also for the destruction of the wicked, for the establishment of Dharma, I incarnate myself in every era.)

In the Puranas, there are descriptions of Vishnu's various avatars, including Matsy (in the form of a fish), Kurm (in the form of a tortoise), Varah (in the form of a boar), Narasimha (in the form of half lion and half human body), Vaman (dwarf), Parashuram, Ram, Krishna, buddha, and Kalki. These divine incarnations serve to protect the righteous and restore dharma. From these ten avatars, we can infer that God offers suitable solutions by taking on a befitting form based on the prevailing issues.

God consistently stands by those who perform noble deeds. When we engage wholeheartedly in virtuous actions, God assists us; and the divine power manifests Himself in a new form to support the noble people.

We should not get frustrated or feel despondency while facing adversity and difficult time. The omnipotent God is our unseen pillar of strength. Sincere prayers ensure divine assistance in any form. We should conceive such faith and solace in our hearts.

(6) Sense of equanimity (समत्वं योग उच्यते । 2.48)

योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय ।

सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥ (2.48)

(Meaning : Perform your duty abandoning attachment, and viewing success and failure with an even mind, being established in Yog. Such equanimity is called Yog.)

Samatva, or a sense of balance, appears to be Lord Krishna's favourite term and concept in the Gita. It is a consequence of the highest state of being. Once we reach this state, the difference between joy and sorrow, respect and insult, success and failure vanishes. Lord Krishna, the source of the Gita, refers to it as "Yog."

This state is a highway to a happy and ideal life. Upon reaching this equilibrium, desires fade away, leading to ultimate peace.

If we nurture equilibrium, even failure and insult can not hurt us. Equilibrium works as shield against our bewilderment.

(7) Inclusiveness (मम तेजोऽशसम्भवम् । 10.41)

Every thing in the world that is full of opulence, radiance and might originated from the light of God. Indian culture welcomes worship of various forms of God. No matter whatever the approach or practice is, one obtains God in the form one worships.

There's the freedom to choose the favourite Deity and the way of worship in Indian tradition.

यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति ।
तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥ (7.21)

(Meaning : Whatever celestial form a devotee seeks to worship with faith, I affirm the faith of such a devotee in that form.)

There is no restriction in any way of worship in Indian culture. This inclusiveness is a unique characteristic of our culture.

Whatever deity a person worships, God strengthens the faith of such a devotee in that particular deity. This is how God has stated the principle of inclusiveness very firmly and clearly.

(8) Sense of Duty (श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः । 3.35)

Arjun has strayed from his duty. Through Arjun, the Gita has given us the message that "Our own duty is for our spiritual good." "स्वधर्मे निधनं श्रेयः । (3.35)" We feel disheartened in the midst of performing our duties sometimes. The Gita reminds us that life isn't about despair or giving up. Life is to laugh and live. It is to fight courageously against odds. It is to grow with intact optimism and unbroken faith.

The Gita empowers everyone to stand strong against challenges, big or small that arise in any moment.

The Gita is a sacred scripture with a universal appeal that affirms faith in humanity irrespective of any religion.

Exercise

1. Answer briefly :

- (1) What are the qualities a disciple should possess to gain knowledge?
- (2) What is Arjun's prayer in verse 7 of Chapter 2?
- (3) What do you understand by 'Immortality of the Soul'?
- (4) Comment on Arjun's state of mind after listening to the words of Lord Krishna.

2. Answer the following questions in two to three sentences :

- (1) How does behaviour of people change after realizing the omnipresence of God? What is its impact on the world?
- (2) How is the incarnationism solace to the people who do good?
- (3) Share your feelings about the Gita in your own words.

3. Write detail notes on the following:

- (1) The importance of the Gita's eternal values in current times.
- (2) Describe the concept of God's incarnations in your own words.
- (3) Explain the Indian knowledge tradition in your own words.
- (4) Define 'the concept of duty' as described in the Gita.

Student-Activities

- (1) What other values apart from the unit are you aware of? Discuss in the class.
- (2) Summarize the eternal values in your words and discuss it with your parents.

Teacher-Activities

- (1) Celebrate Gita-Jayanti and Gita-week.
- (2) Organize a discussion forum on relevance of the Gita's eternal values in the present times.
- (3) Discuss with the students about how one can implement values of the Gita in life.

[illegible]

Note

This image shows a single sheet of white paper with horizontal ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page. There are no margins, text, or other markings on the paper.

Note

This image shows a single sheet of white paper with horizontal ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page. There are no margins, text, or other markings on the paper.

Note

This image shows a single sheet of white paper with horizontal ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page. There are no margins, text, or other markings on the paper.

કક્ષા - 12

વિષય : હિન્દી (પ્રથમ ભાષા)

માધ્યમ : હિન્દી

રાજ્ય સરકારના શિક્ષણ વિભાગ દ્વારા અભ્યાસક્રમમાં મંજૂર
કરવામાં આવેલ અને પાઠ્યપુસ્તકમાં સમાવેશ કરેલ

પ્રકરણ - 1 વૈશ્વિક ગ્રંથ - શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા

પ્રકરણ - 2 ભારતીય શાશ્વત મૂલ્ય ઓર ગીતા

ગુજરાત રાજ્ય શાલા પાઠ્યપુસ્તક મંડલ
'વિદ્યાયન', સેક્ટર 10-એ, ગાંધીનગર - 382010

श्रीमद् भगवद् गीता मनुष्य और सृष्टिकर्ता के बीच सत्य-बोध का दिव्य संवाद है, जिसमें अर्जुन मनुष्य मात्र का प्रतिनिधित्व करते हैं। भगवद् गीता के माध्यम से श्रीकृष्ण परमात्मा के रूप में दिव्य मार्गदर्शन प्रदान करते हैं। कुरुक्षेत्र के मैदान में युद्ध के समय उद्धोषित यह दिव्य संवाद समस्त मानवजाति के कल्याण के मार्ग का बोधक है। गीता का ज्ञान किसी एक विशेष मानव समुदाय, किसी विशेष समय या किसी विशेष क्षेत्र के लिए नहीं है। गीता का ज्ञान सर्वकालीन और सर्वदेशीय है। समस्त मानव समुदाय को ध्येयनिष्ठ, उन्नत, निर्भय, शांतिमय, सर्जनमय, पवित्र और सामंजस्यपूर्ण बनाने के लिए गीता पारसमणि है। इस अर्थ में गीता वैश्विक ग्रंथ है।

अमरीकी विद्वान हेमरी डेविड थोरो कहते हैं, "आधुनिक जगत का ज्ञान और साहित्य गीता की तुलना में तुच्छ लगता है। मैं नित्य प्रातःकाल अपने हृदय और बुद्धि को गीतारूपी पवित्र जल में स्नान करवाता हूँ। तो इंग्लैंड के प्रसिद्ध दार्शनिक अलदु हकसली कहते हैं, "अब तक जितने भी स्पष्ट और पूर्ण शाश्वत दर्शनशास्त्र के सारांश सामने आए हैं, उनमें से एक गीता है। अतः यह केवल भारत ही नहीं, संपूर्ण मानवजाति के लिए शाश्वत, अमूल्य धरोहर है।" जर्मन विद्वान डबल्यू वान हंबोल्ट गीतों की महिमा का गुणगान करते हुए कहते हैं कि, "भगवद् गीता विश्व की सबसे सुंदर और महान ज्ञान की दार्शनिक कृति है।" विश्व प्रसिद्ध वैज्ञानिक आल्बर्ट आइन्स्टाइन कहते हैं कि, "जब मैं भगवद् गीता पढ़ता हूँ और सोचता हूँ कि भगवान्ने इस ब्रह्मांड को कैसे बनाया। तो सब कुछ अनावश्यक लगता है।" महात्मा गांधीजी भी कहते हैं, "मैं तो अपनी सभी मुसीबत की क्षणों में माता गीता के पास दौड़ा चला जाता हूँ और अब तक आश्वासन प्राप्त करता रहता हूँ।" हमारे भूतपूर्व राष्ट्रपति अब्दुल कलामजी कहते हैं, गीता मानवमात्र के लिए शाश्वत प्रेरणा का स्रोत है। गीता का अध्ययन करने से मेरी समस्याएँ हल हो जाती हैं।

इस प्रकार विश्वमांगल्य भावना से ओत-प्रोत भारतीय संस्कृति का अमूल्य वरदान है "श्रीमद् भगवद् गीता ए!" इस सद्ग्रंथ की विशेषता यह है कि यह बहुत कुछ कम में बहुत कुछ कह जाती है, यह गुणमयी गीता जीवन की बुद्धि रूपी गागर में आनंद, शांति और प्रेम का अगाध सागर भर देती है। अत्यंत दुर्लभ एवं गूढ़ वेदांत ज्ञान को इस सद्ग्रंथ ने जन - जन के लिए सरल और सुलभ भाषा में उपलब्ध करवाया है, वह है वासुदेवः सर्वम् इति ॥ (गीता 7.19)

वासं करोति इति वासुदेवः अर्थात् जो सभी में निवास करते हैं वे वासुदेव ! भले ही संसार में सबकुछ अलग - अलग है फिर भी तत्त्वरूप से एक चैतन्य सत्ता अर्थात् परमात्मा ही है। परमात्मा एक होने पर भी वह अनेक रूपों में दिखाई दे रहा है। जिस तरह गुब्बारों की आकृतियाँ और रंग भले ही अलग हों, फिर भी उनमें हवा एक ही है। ठीक इसी तरह हम सबमें एक ही परमात्मा तत्त्व अलग - अलग रूप में खिल रहा है।

इस भाव को आत्मसात् कर लेने मात्र से हमारा जीवन - व्यवहार कल्याणकारी, मंगलकारी बन जाता है तथा हम उद्यमी, उपयोगी और सहयोगी बनकर सबके प्रियपात्र बन जाते हैं। इस प्रकार मनुष्य अपने आप में स्वयं ही तृप्त होकर जीवन सफलता को प्राप्त कर लेता है।

गीता में भगवान शब्द बार - बार आता है । तो भगवान शब्द का अर्थ क्या है ?

ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः ।

वैरागस्य च मोक्षस्य घण्टां भग इतीरितः ॥ (विष्णुपुराणम् 6.5.74)

(अर्थात् जो ऐश्वर्य, धर्म, यश, श्री, मोक्ष और वैराग्य से युक्त है, उसे भगवान कहा जाता है ।) इसी बात को भगवद् गीता में सात्त्विक ढंग से समझाते हुए कहा गया है कि **यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति । (गीता 6.30)** अर्थात् जो मनुष्य प्राणियों में मुझे ही देखता है और मुझमें सब कुछ देखता है, उसका नाश नहीं होता । विभिन्न जातियाँ, मत, पंथ, संप्रदाय उन्हें विभिन्न नाम से संबोधित करते हैं और अपने तरीके से उनकी पूजा करते हैं लेकिन वह चैतन्य एक ही है ।

भगवद् गीता ग्रंथ किसी भी धर्म, जाति, मत, पंथ, संप्रदाय तक सीमित नहीं है, परंतु सभी जीवों के लिए है । गीता का उपदेश पाने के लिए किसी विशेष अधिकारित्व की आवश्यकता नहीं है । यह बात भगवान ने स्वयं कही है ।

अपि चैत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।

साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः (गीता 9.30)

(अर्थात् यदि कोई अत्यंत दुराचारी मनुष्य भी अनन्य भाव से मेरा निरंतर स्मरण करता है तो वह निश्चित रूप से साधु ही मानने योग्य है, क्योंकि वह संपूर्ण रूप से मेरी भक्ति में ही स्थित है । श्रीकृष्ण आगे भी कहते हैं कि -

क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति । (गीता 9.31)

(अर्थात् जो मनुष्य शीघ्र धर्मात्मा हो जाता है और निरंतर रहनेवाली परम शांति को प्राप्त करता है ।)

गीता समस्त प्राणियों की समस्त समस्याओं का समाधान एवं सांत्वना देनेवाला ग्रंथ है । आबाल बृद्ध, साक्षर - निरक्षर हर किसी को गीता सुखमय जीवन मार्ग खोजने के लिए प्रेरित करती है ।

स्वयं में और दूसरों में वह एक ही परमात्मतत्त्व व्याप्त हैं । इस सत्यता का स्मरण करके एक - दूसरे के लिए सद्भाव रखकर सक्रिय उन्नति करने के लिए गीता कहती है -

परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥ (गीता ३.११)

(अर्थात् एक दूसरे की उन्नति करते हुए तुम लोग परम कल्याण प्राप्त करोगे ।)

इस संसार में प्राचीनकाल से ही दैवी और आसुरी संपत्ति के बीच संघर्ष चला आ रहा है । विश्व का प्रत्येक मनुष्य दैवी और आसुरी गुणों का मिश्रण है । गीता में श्रीकृष्ण ने दैवी और आसुरी गुणों का वर्णन किया है । आसुरी परिबलों से मुक्त होना और अपने अंदर दैवी तत्त्वों का विकास करना ही मानवजीवन को उन्नत बनाने का साधन है ।

इसे सिद्ध करने के लिए मनुष्य निरंतर संघर्षरत रहता है । गीता मनुष्य को हताशा, निराशा, क्रोध, ईर्ष्या आदि आसुरी गुणों को त्यागने को कहती है । गीता तो प्रत्येक मनुष्य को दैवी संपत्तियों का अधिकारी मानती है । श्रीकृष्ण ने अर्जुन से कहा है कि, **ना शुचः संपदम् दैवीम् अभिजातोऽसि पाण्डव । (16.5)** अर्थात् हे अर्जुन ! तुम शोक मत करो, तुम दैवी गुणों से उत्पन्न हुए हो । अर्जुन गीता में मनुष्यमात्र का प्रतिनिधि होने से यह विचार संपूर्ण विश्व की मानवजाति के लिए है । यह विचार अर्जुन के माध्यम से संपूर्ण विश्व के मानव को स्पर्श करता है, क्योंकि प्रत्येक मनुष्य को अपने अंदर दैवी संपत्ति के गुणों का विकास करना होगा । गीता का **सारतत्त्व मा शुचः** है । गीता में श्रीकृष्ण का उपदेश **अशोच्यातत्त्वम् (गीता 2.11)** से शुरु होकर **मा शुचः (गीता 18.66)** पर ही पूर्ण होता है । इस तरह समस्त गीता का सार

यह है कि किसी भी स्थिति में दुःखी नहीं होना, शोक नहीं मनाना है । इसी संदर्भ में श्रीकृष्ण ने कहा है कि तत्र का परिदेवना (गीता 2.88) यानी इसमें विलाप (दुःख) किसलिए करें ? ।

गीता किसी भी मनुष्य के सर्वांगीण विकास के लिए एक सुलभ ग्रंथ है, कारण कि यह समन्वयवादी विचार धाराओं को प्रस्तुत करता है । गीता का आदर्श है कि मनुष्य का समग्र और संतुलित विकास होना चाहिए । विचार, क्रिया और भावना मानव स्वभाव के अंश हैं । इनमें से किसी एक की भी कमी मनुष्य के व्यक्तित्व और उसके विकास की कमी मानी जाती है । गीता कहती है कि मनुष्य के स्वभाव में इन तीनों में से किसी एक की भी अधिकता हो सकती है । इसलिए ज्ञान, कर्म और भक्ति में से किसी एक गुण की अधिकतावाले को क्रमशः ज्ञानयोग, कर्मयोग और भक्तियोग नाम दिया गया है । तीनों एक दूसरे के पूरक हैं । मनुष्य के सर्वांगीण विकास के लिए तीनों का समन्वय आवश्यक है ।

विश्व के किसी भी मनुष्य के व्यक्तित्व को दैवी गुणों से युक्त बनाने के लिए गीता सर्वांगीण विकास करने के लिए सहायक हो सकती है । इसीलिए श्री अरविंद घोष के अनुसार गीता 'समन्वय का ग्रंथ' है । इसके समन्वय का उद्देश्य मानवता का उत्थान है ।

गीता सबको मार्गदर्शन देती है कि भूतकाल का शोक किए बिना, भविष्य की व्यर्थ की चिंता किए बिना वर्तमान का मूल्य समझकर कर्तव्य करना चाहिए । सहज कर्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत् । (गीता 18.48) अर्थात् दोषयुक्त हो तो भी सहजकर्म छोड़े नहीं । क्योंकि स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः (गीता 18.46) अर्थात् स्वाभाविक कर्तव्य कर्म का आचरण करने से मनुष्य परम सिद्धि को प्राप्त करता है । इसीलिए लोकमान्य तिलक गीता को कर्तव्य-अकर्तव्य का विचार करनेवाला नीतिशास्त्र कहते हैं ।

गीता पढ़नेवाले विद्यार्थी या व्यक्ति में निर्भयता, सात्विकता, संयम, सदाचार, परोपकार, अंतःकरण की पूर्ण निर्मलता और अनेकता में एकता की वृत्ति जैसे सदगुणों की वृद्धि होती है ।

गीताकार निष्पक्ष हैं । वे निराग्रही हैं और मनुष्य को भी कितना स्वतंत्र बनाना चाहते हैं, इसका पता गीता के अंतिम अध्याय के समापन में चलता है । गीता का उपदेश देने के बाद श्रीकृष्ण ने अंत में अर्जुन से कहा -

इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यातरं मया ।

विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु । (गीता 18.63)

(अर्थात् इस प्रकार यह गुह्य से भी गुह्य ज्ञान मैंने तुमसे कह दिया । अब तुम इस रहस्यमय ज्ञान को संपूर्ण रूप से विचार कर, जैसी इच्छा हो वैसा करो ।)

देखो गीता कहाँ प्रकट हुई है ! गीता युद्ध के मैदान में प्रकट हुई है । जो हताश योद्धा अर्जुन को जीवन का उद्देश्य और कर्तव्य समझाती है ।

गीता के प्रकट होने का उद्देश्य युद्ध नहीं था । इसका उद्देश्य सत्य के पक्ष में रहे व्यापक जनसमाज को सुख, शांति और मुक्तिदायक जीवन की समझ देना था । यहाँ युद्ध के लिए दोनों पक्षों के उद्देश्य अलग-अलग थे । दुर्योधन कहता है, " ये सभी योद्धा मेरे लिए प्राण देने के लिए तैयार हैं । " अर्थात् दुर्योधन राजसत्ता पाना चाहता था ।

न काङ्क्षे विजयं कृष्ण न च राज्य सुखानि च ।

किं जो राज्येन गोविन्द किं भोगैर्जीवितेन वा ॥ (गीता 1.32)

(अर्जुन कहते हैं ।) हे कृष्ण ! मैं न विजय - चाहता हूँ, न राज्य चाहता हूँ, न सुख चाहता हूँ । जिनके लिए मैं राज्य चाहता हूँ, वे ही रणभूमि में मेरे सामने खड़े हैं । अतः राज्य पाकर मैं क्या करूँगा । हे गोविन्द ! ऐसे राज्य का क्या फायदा । या ऐसे भोग और जीवन से भी क्या लाभ !

इस प्रकार, अर्जुन के जीवन में जनकल्याण का उद्देश्य दिखता है और दुर्योधन के जीवन में सत्ता की लालसा ।

जो गीता के ज्ञान को आत्मसात् करता है, गीता उसकी हताशा, निराशा को दूर कर देती है । कर्तव्य कर्म के मैदान में आए अर्जुन भागने की तैयारी करते हैं, वे कहते हैं, भिक्षा माँग लूँगा लेकिन यह युद्ध नहीं लड़ूँगा ।” ऐसा सोचने वाले अर्जुन गीता का ज्ञान सुनने के पश्चात् कहते हैं -

नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाच्युत ।

स्थितोऽस्मि गतसंदेहः करिष्ये वचनं तव ॥ (गीता 18.73)

(अर्थात् हे अच्युत ! आपकी कृपा से मेरा मोह नष्ट हो गया है और मुझे स्मृति प्राप्त हो गई है । अब, मैं संशयरहित होकर स्थित हूँ; इसलिए मैं आपकी आज्ञा का पालन करूँगा ।)

ऐसी कोई सत्प्रेरणा और ज्ञान नहीं है जो गीता में न हो । ऐसी कोई वैश्विक समस्या नहीं, जिसका समाधान गीता से न मिल सके । केवल मनुष्य के पास देखने की द्रष्टि होनी चाहिए ।

गीता को वैश्विक ग्रंथ माना जाता है क्योंकि यह वैश्विक मनुष्य के कल्याणकारी विचारों से समृद्ध है । यह सर्वविदित है कि विश्व के कोने-कोने विभिन्न देशों और धर्मों के दार्शनिकों, महापुरुषों और विद्वानों ने गीता का आदर करते हुए खूब प्रशंसा की है । भारत देश का यह सौभाग्य है कि इस भूमि पर श्रीगीता जैसा वैश्विक कल्याणकारी ग्रंथ प्रकट हुआ है और यह भारतीय संस्कृति का शाश्वत गौरव बना रहेगा ।

गीता मनुष्य को आधिभौतिक, आधिदैविक और आध्यात्मिक त्रिविध दुःखों से मुक्ति दिलाने वाला ग्रंथ है । गांधीजी ने भी गीता को ‘आध्यात्मिक निदान ग्रंथ’ कहकर उसका महान मूल्य स्थापित किया है ।

शब्दार्थ

गागर घड़ा बहानिष्ठ ब्रह्मा के ध्यान में लीन, ब्रह्मज्ञ सदगुरु सच्चा, अच्छा, ज्ञान देनेवाला उद्योगी मेहनती आत्मज्ञान स्वयं का ज्ञान, आध्यात्मज्ञान, आत्मा का साक्षात्कार तत्त्वज्ञान जीव-जगत और ईश्वर से संबंधित तीनों तत्त्वों का ज्ञान, दर्शनशास्त्र शीघ्र त्वरित, जल्दी, तेज धर्मात्मा धर्मनिष्ठ व्यक्ति पतित गिरा हुआ, पापी हितैषी हित, कल्याण, श्रेय चाहनेवाला, लाभ, फायदा अनभिज्ञ अनजान, मूढ़ चैतन्य चेतना, समझ, ज्ञान, आत्मा, बल, पराक्रम भरणपोषण गुजारा, निर्वाह गमनागमन आना - आना (यहाँ जन्म मृत्यु) समदर्शी समान नजर से देखनेवाला, निष्पक्ष तकनीकी टेक्नोलोजी गुह्य छिपा हुआ, छुपाने योग्य, रहस्य, मर्म

स्वाध्याय

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर एक वाक्य में दीजिए :

1. सबमें प्रिय बनने के लिए गीता क्या सिद्धांत बताती है ?
2. परम शांति कैसे प्राप्त की जा सकती है ?

3. किस प्रकार के मनुष्य अत्यंत दुर्लभ हैं ?
4. गीता में हमें कौन-कौन से गुण मिलते हैं ?
5. समस्त जीवों का सनातन बीज कौन है ?
6. कौन से महापुरुष अत्यंत दुर्लभ हैं ?
7. जीवन का वास्तविक उद्देश्य क्या है ?

2. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर दो-तीन वाक्यों में दीजिए :

1. “ईश्वर एक ही है” ऐसा क्यों कहा जा सकता है।
2. ‘भगवान’ शब्द के चारों वर्ण का क्या अर्थ किया गया है?
3. गीता में युद्ध के दोनों पक्ष क्या उद्देश्य देखते हैं ?

3. निम्नलिखित प्रश्नों के विस्तृत उत्तर दीजिए :

1. “ईश्वर एक ही है और सर्वव्यापी है” निबंध के आधार पर स्पष्ट करें ।
2. गीता के वैचारिक सिद्धांतों को अपने शब्दों में लिखिए ।
3. ज्ञानी महात्माओं से तत्त्वज्ञान का उपदेश कैसे प्राप्त करें ?
4. गीता पढ़नेवाले लोग कौन से सद्गुणों को आत्मसात् करते हैं ?

विद्यार्थी - प्रवृत्ति

- ‘कृष्ण अने मानवसंबंधो’ लेखक: हरीन्द्र दवे, ‘कृष्णावतार’ लेखक : कनैयालाल मुंशी की पुस्तकों को पढ़ना (दोनों पुस्तक मूलतः गुजराती भाषा की हैं) ।
- You Tube, Google पर से गीता चिंतन, प्रवचन सुनना ।
- आसपास होनेवाली भगवद् कथा में सहभागी बनना ।
- गीता आधारित सूत्रमाला तैयार करना, जिसे Facebook, Status, Whats App आदि पर रखकर प्रचार - प्रसार करना ।
- गीता के सिद्धांतों का प्रत्यक्ष कार्यान्वयन करना ।
- ‘गीताज्ञान: आत्मा की औषधि’ विषय पर निबंध तैयार करना ।

शिक्षक की भूमिका

- प्रार्थनासभा में गीता प्रवचन आयोजित करना ।
- गीता आधारित प्रश्नमंच, सूत्रलेखन, वक्तृत्व आदि प्रतियोगिताओं का आयोजन करना ।
- विविध सेवा प्रकल्पों में विद्यार्थियों को शामिल करना ।
- गीता विषयक विचार गोष्ठी का आयोजन करना ।
- ‘गीता सिद्धांतों का सारदर्शन’ प्रोजेक्ट तैयार करवाना ।

● ● ●

भारत प्राचीनतम राष्ट्र है। सुसंस्कृति, ज्ञान, समृद्धि, शांति, सौहार्द, एकात्मता, खोज, समर्पण आदि हमारे मानक मूल्य हैं। भारत मूल्यवान और रचनात्मक सामग्री के भंडार से भरपूर है। इसे अनेक प्राचीन - अर्वाचीन महापुरुषों ने स्वीकार किया है। मार्क ट्वेन ने लिखा है, 'भारतभूमि उपासना पंथों की धात्री, मानवजाति की पालक, भाषाओं की जन्मभूमि, इतिहास की माता, पुराणों की दादी और परंपरा की परदादी है।'।

किसी भी देश का साहित्य उसके समाज का प्रतिबिंब होता है। किसी भी देश के अतीत से लेकर वर्तमान तक का परिचय साहित्य के माध्यम से ही अभिव्यक्त होता है। भारतीय संस्कृति के दो महान आर्ष महाकाव्य रामायण और महाभारत की दिव्यगाथा मानवजाति के हृदय में चिरस्थायी है। स्वयं वेदव्यास लिखते हैं, **यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत् कवचित् । (62.53)** यानी जो यहाँ (महाभारत में) है वह संसार में किसी न किसी जगह मिलेगा, जो यहाँ नहीं वह बात संसार में कहीं नहीं है। आज भी यह ग्रंथ प्रत्येक भारतीय के लिए अनुकरणीय है। इस महाभारत ग्रंथ में ही विश्व के लिए मार्गदर्शक भगवद् गीता है। आइए, कुछ मुद्दों पर विचार करें

(1) ज्ञान प्रणाली (परिप्रेक्ष्य सेवया । 4.34)

भारतीय सनातन परंपरा में 'जिज्ञासा का समाधान' आदर्श ज्ञानप्रणाली रही है। भगवान् बादरायण ने "ब्रह्मजिज्ञासा" से ब्रह्मसूत्र की शुरुआत की। 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' भारतीय संस्कृति केवल उपदेशों पर आधारित नहीं है। व्यक्तिगत भिन्नता के आधार पर जीवन में आने वाली समस्याओं और जिज्ञासाओं को प्रबुद्ध व्यक्तियों 'महापुरुषों' के सामने उचित तरीके से प्रस्तुत करना और समाधान प्राप्त करना हमारी प्राचीन परंपरा रही है।

अर्जुन के कर्तव्य से उत्पन्न समस्याओं और उनके समाधान स्वरूप गीता अद्वारह अध्याय में फैली हुई है।

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रेक्ष्येन सेवया ।

उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ (गीता 4.34)

(अर्थात् उस ज्ञान को तू तत्त्वदर्शी ज्ञानियों के पास जाकर समझ, उन्हें भलीभाँति दंडवत् प्रणाम करने से, उनकी सेवा करने से और कपट छोड़कर सरलतापूर्वक प्रश्न करने से वे परमात्मा तत्त्व को भलीभाँति जाननेवाले ज्ञानी महात्मा तुझे उस तत्त्वज्ञान का उपदेश देंगे ।)

प्रश्नोत्तर ज्ञान परंपरा की एक श्रेष्ठ पद्धति है। यहाँ प्रश्नोक्तार्ता में जिज्ञासु होने की योग्यता अपेक्षित है। यहाँ स्पष्ट रूप से कहा गया है कि विकपूर्वक गुरु की सेवा करके, प्रसन्नभाव से प्रश्न पूछने से ज्ञान प्राप्त होता है।

गीता में इस तरह अर्जुन ने भगवान् श्रीकृष्ण की शरणागति स्वीकार कर ली है।

यच्छ्रयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे ।

शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ॥ (गीता २.०७)

(अर्थात् जो साधन निश्चित रूप से कल्याणकारक हो, वह मेरे लिए कहिए क्योंकि मैं आपका शिष्य हूँ, इसलिए आपके शरण आए मुझको उपदेश दीजिए ।)

अपनी यह 'गुरुशिष्य' की अद्भुत भारतीय परंपरा रही है। यह एक ऐसा रिश्ता है कि जिसमें निःस्वार्थ, निःशंक और निर्मल हृदय से ज्ञानप्राप्ति की साधना है। **गुरुः साक्षात् परब्रह्म**। इसीलिए तो गुरु को साक्षात् परब्रह्म कहा जाता है।

इतिहास गवाह है कि महान विभूतियों ने भी गुरु की शरण में जाकर ज्ञान प्राप्त किया। श्रीराम ने गुरु विश्वामित्र और श्रीकृष्ण ने गुरु सांदीपनि के सानिध्य में रहकर ज्ञान प्राप्त किया था। शबरी के गुरु मतंग ऋषि और मीराबाई के गुरु संत रैदास थे।

इस गुरु शिष्य परंपरा में शिष्य गुरु के ज्ञान को प्राप्त करने के लिए जिज्ञासु बनकर विनयपूर्वक गुरु की शरण में जाता है। इस तरह शरण में आए शिष्य को गुरु ज्ञान प्रदान करता है। इस परंपरा के अनुसार शिक्षक को सम्मान देना तथा उनके निर्दिष्ट कथनों का आदरपूर्वक पालन करना सेवा भाव का एक रूप है।

(2) ईश्वर की सर्वव्यापकता (वासुदेवः सर्वम् इति । गीता 7.19)

'वासुदेव सर्वत्र है।' अर्थात् ये सब ईश्वरमय हैं। **ईशावास्यमिदं सर्वम्**। सृष्टि के कण-कण में ईश्वर का वास है। सृष्टि की उत्पत्ति, स्थिति और विसर्जन का कारण ईश्वर ही है। सभी शास्त्र भी यही बताते हैं। छांदोग्य उपनिषद् में कहा गया है कि **सर्वं खल्विदं ब्रह्म** - "यह सब ईश्वरमय है।" (छांदोग्य उपनिषद् 3.14.1)

यहाँ ईश्वर की सर्वव्यापकता सिद्ध होती है। **दिव्यमादिदेवमर्ज विभुम् ॥ गीता 10.12** देवों के भी आदि देव अजन्मा और सर्वव्यापी हैं। श्रीमद् भगवद् गीता के नवें अध्याय के 16 से 18 श्लोक में सृष्टि का जनक, पोषक और संहारक ईश्वर ही है, इसका वर्णन है।

यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन ।

म तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् ॥ (गीता 10.39)

(अर्थात् जो समस्त भूतों की उत्पत्ति का कारण है, वह भी मैं ही हूँ, क्योंकि मेरे बिना कोई भी चल या अचल प्राणी नहीं है।)

सृष्टि के कण-कण में ईश्वर का वास है। यह भगवद् भाव जीवन को सार्थक करने का मार्ग दिखाता है। मुझमें, आपमें, हमारे आसपास के सभी लोगों में और सभी जीवों में ईश्वरतत्त्व प्रवाहित हो रहा है। इस सत्य को ध्यान में रखकर सबके साथ शिष्टाचारपूर्वक व्यवहार करना चाहिए।

(3) जीव ईश्वर का अंश (ममैवांशो जीवलोके । गीता 15.7)

प्रत्येक देह में रहा जीव ईश्वर का ही अंश है और यदि प्रत्येक जीव उनका ही अंश है तो हम सबमें एक समान परमात्मा विद्यमान है। **परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्युरुषः परः ॥ गीता 13.23** (अर्थात् इस शरीर में होने पर भी जीवात्मा वास्तव में परमात्मा ही है।) शरीर में जीवात्मा के रूप में साक्षात् अंशस्वरूप परमात्मा विराजमान है। (**ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः । गीता 15.07**) इस देह में स्थित सनातन जीवात्मा मेरा ही अंश है।

इस देह को देवालय (मंदिर) कहा जाता है। जहाँ साक्षात् परमात्मा विराजमान हो उस मंदिर रूपी शरीर को कितना शुद्ध और पवित्र रखना हमारे हाथ में है। देह की आंतरिक और बाह्य शुद्धि के लिए शुद्ध आहार, प्राकृतिक विहार, पवित्र विचार, सत्य वाणी और प्रामाणिक आचरण अपनाना चाहिए।

यदि हम जीव में ईश्वर के अंश को हृदय से स्वीकार कर लें तो हम सभी में प्रेम, सदभाव, करुणा, मित्रता, अहिंसा आदि गुण स्वाभाविक रूप से विकसित हो जाएँगे। हमारे अंदर रहा यह भाव छोटे-बड़े का भेद मिटाकर समानता का एहसास कराता है। इस प्रकार, नर में नारायण का दर्शन करानेवाली हमारी संस्कृति महान है।

(4) आत्मा की अमरता (शाश्वतोऽयं पुराणो । गीता 2.20)

वैदिक परंपरा में आत्मा की अमरता सिद्ध है। यह देह नश्वर है। जब कि आत्मा नित्य और शाश्वत है। हम सभी एक ही परमात्मा के अंश हैं। शरीर अनित्य और आत्मा नित्य है।

न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं, भूखा भविता ना न भूयः ।

अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो, न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ (गीता 2.20)

(अर्थात् यह आत्मा किसी भी काल में जन्म नहीं लेती, मरती नहीं तथा जन्म लेकर पुनः सत्तावान नहीं होती, कारण कि वह अजन्मा, नित्य, शाश्वत और पुरातन है। शरीर के नष्ट हो जाने पर भी यह नहीं मरती ।)

गीता में भगवान श्रीकृष्ण के अनुसार आत्मा अमर है और देह नाशवान है। इससे हमें यह सीखना होगा कि यह, शरीर और इसकी अवस्थाएँ निरंतर बदलती रहती हैं। इस परिवर्तनशील चक्र में आत्मा ही एकमात्र अपरिवर्तनीय तत्त्व है, जो साक्षी भाव से स्थित है। जन्म से लेकर मृत्यु तक, सुबह से लेकर रात तक शरीर, मन, विचार और प्रकृति सब कुछ परिवर्तित होता रहता है। इस बदलती परिस्थिति को देखनेवाली अपरिवर्तनशील आत्मा ही है।

(5) अवतारवाद (सम्भवामि युगे युगे । गीता 4.8)

ईश्वर स्वयं धरती पर कब और किसलिए अवतार धारण करता है तो उसका वर्णन स्पष्ट रूप से किया गया है।

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् । (गीता 4.7)

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे ॥ (गीता 4.8)

(अर्थात् हे भारत ! जब-जब धर्म की हानि और अधर्म की वृद्धि होती है, तब-तब मैं अपना रूप धारण करता हूँ यानी साकार रूप से लोगों के सामने प्रकट होता हूँ। साधुपुरुषों का उद्धार करने, पापियों का नाश करने और धर्म की स्थापना करने के लिए मैं युग - युग में प्रगट होता हूँ ।)

पुराणों में भगवान विष्णु के दशावतारों जैसे मत्स्य, कूर्म, वराह, नृसिंह, वामन, परशुराम, राम, कृष्ण, बुद्ध और कल्कि का वर्णन है। ईश्वर के ये अवतार सज्जनों की रक्षा और धर्म की स्थापना के लिए हुआ है। इस दशावतार से यह समझा जा सकता है कि जब जैसी समस्या तब वैसा स्वरूप धारण करके ईश्वरने संसार के लिए एक नया मार्ग प्रशस्त किया है।

सज्जनों के सद्कार्यों में ईश्वर हमेशा साथ रहते हैं। जब हम सत्कर्ममय बन जाते हैं तब ईश्वर सहायक बनकर हमारी मदद के लिए आते हैं और सर्वशक्तिमान दिव्य शक्ति नया ही स्वरूप लेकर सत्कर्मियों की सहायता करने के लिए निमित्त बनकर आ जाते हैं।

जीवन में विपरीत परिस्थितियों या संकट के समय हमें हताश या निराश नहीं होना चाहिए । सर्वशक्तिमान ईश्वर हमारा अदृश्य सहारा है । हृदयपूर्वक प्रार्थना करने से ईश्वर सद्कार्य करने वाले की किसी न किसी स्वरूप में सहायता करते हैं । ऐसी श्रद्धा और आश्वासन को हृदय में जीवित रखें ।

(6) समत्वभाव (समत्वं योग उच्यते । गीता 2.48)

योगस्थः कुरु कर्मणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय ।

सिद्धयसिद्धयोः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥ (गीता 2.48)

(अर्थात् तू आसक्ति को त्यागकर तथा सिद्धि और असिद्धि में समान बुद्धिवाला होकर योग में स्थित हुआ कर्तव्य कर्मों को कर, समत्व ही योग कहलाता है ।)

समत्व गीताकार भगवान् श्रीकृष्ण का प्रिय शब्द और भाव है - समत्वभाव । यह व्यक्ति की एक उन्नत अवस्था का ही परिणाम है । इस अवस्था को प्राप्त करने बाद सुख-दुःख, मान-अपमान, सफलता-निष्फलता आदि के बीच का भेद मिट जाता है । गीताकार ने इसे योग कहा है । इस भाव को आत्मसात करना अनिवार्य है, क्योंकि यह आदर्श और सुखी जीवन का राजमार्ग है । इस अवस्था में पहुँचने के बाद व्यक्ति की सभी एषणाएँ (अभिलाषाएँ) शांत हो जाती हैं और परम शांति की अनुभूति होती है ।

यदि हम समभाव विकसित करें तो निष्फलता भी हमें दुःख नहीं पहुँचा सकती है । यदि कोई व्यक्ति हमें चिढ़ाता है तो इसका कोई असर हमारे मन पर नहीं होता है । किसी से भी हमें मान-सम्मान की सहज भी अपेक्षा नहीं होती है । यह समत्वभाव हमारे उद्वेगों के खिलाफ कवच का कार्य करता है ।

(7) समावेशी भाव (मम तेजोऽशसम्भवम् । गीता 0.41)

संसार की सभी ऐश्वर्ययुक्त, कांतियुक्त और शक्तियुक्त वस्तुएँ ईश्वर के तेज के अंश में से उत्पन्न हुई हैं । भारतीय संस्कृति में ईश्वर के विविध स्वरूपों की आराधना को स्वीकार किया गया है । पद्धति या प्रक्रिया कोई भी हो, ईश्वर को जिस रूप में भजते हैं, उसे उसी स्वरूप में प्राप्त किया जा सकता है । भारतीय सतानत परंपरा में इष्टदेव और पूजन पद्धति के चयन में स्वतंत्रता है ।

यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति ।

तस्य तस्याचलां श्रद्धा तामेव विद्वाम्यहम् ॥ (गीता 7.21)

(अर्थात् जो-जो सकाम भक्त जिस-जिस देवता के स्वरूप को श्रद्धा से पूजना चाहता है, उस-उस भक्त की श्रद्धा को मैं उसी देवता के प्रति स्थिर करता हूँ ।)

भारतीय संस्कृति में किसी निश्चित पूजा पद्धति के लिए बंधन नहीं है । यह समावेशी भाव ही हमारी संस्कृति की विशिष्ट लाक्षणिकता है ।

जो व्यक्ति जैसी श्रद्धा के साथ जिस देवता की पूजा करता है, भगवान् उस व्यक्ति की श्रद्धा को उस देवता के प्रति मजबूत कर देते हैं । इस प्रकार भगवान् की समावेशी भावना को गीता में अत्यंत दृढ़ता से और स्पष्ट रूप से प्रस्तुत किया गया है ।

(8) कर्तव्यबोध (श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः । गीता 3.35)

पृच्छामि त्वां धर्मसम्मूढचेताः । (गीता 2.7)

(धर्म के विषय में मोहचित्त मैं (अर्जुन) आप से पूछता हूँ ।)

अर्जुन अपने स्वधर्म (कर्तव्य) से विचलित हो गया है । अतः अर्जुन को निमित्त बनाकर हम सबको गीता ने स्वधर्म निधनं श्रेयः (गीता 3.35) 'स्वधर्म ही श्रेयस्कर है, ' ऐसा संदेश दिया है ।

स्वधर्म के पालन में कई बार हतोत्साहित हो जाना होता है । अतः गीता कहती है, 'जीवन रोने के लिए नहीं है, भागने के लिए नहीं है, जीवन हँसने के लिए है, खेलने के लिए है, मुसीबतों का हिम्मत से सामना करने के लिए है, साथ ही अटूट आशा और अखंड श्रद्धा के बल पर विकास करने के लिए है ।'

इस प्रकार गीताजी मानवमात्र को जीवन में प्रतिक्षण आनेवाले छोटे-बड़े संग्रामों के सामने हिम्मत से संघर्ष करने की शक्ति देती है । अतः श्रीमद् भगवद् गीता किसी एक पंथ विशेष का न होकर वैश्विक ग्रंथ की भूमिका का निर्वाह करती है । Gita is not the Bible of Hindusim but it is the Bible of Humanity.

स्वाध्याय

1. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर एक वाक्य में लिखिए :

1. ज्ञानप्राप्ति के लिए एक शिष्य में कौन से गुण आवश्यक हैं ?
2. अध्याय 2 के श्लोक 7 में अर्जुन की क्या माँग है ?
3. आत्मा की अमरता के बारे में आप क्या समझते हैं ?
4. गीता के अंत में अर्जुन की स्थिति और निश्चय कैसा है ?

2. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर विस्तार से लिखिए :

1. ईश्वर की सर्वव्यापकता को समझने के बाद मनुष्य के व्यवहार में क्या-क्या परिवर्तन होते हैं ? इसका समग्र सृष्टि पर क्या प्रभाव पड़ता है ?
2. सत्कार्य करनेवालों के लिए अवतारवाद किस प्रकार भरोसा देनेवाला है ?
3. गीता के प्रति अपना भाव अपने शब्दों में लिखिए ।

3. विस्तृत टिप्पणी लिखिए :

1. गीता के शाश्वत मूल्यों की वर्तमान समय में आवश्यकता ।
2. ईश्वर के अवतारवाद का अपने शब्दों में वर्णन करें ।
3. भारतीय ज्ञान प्रणाली को अपने शब्दों में समझाइए ।
4. गीता का स्वधर्म (कर्तव्यबोध) समझाइए ।

विद्यार्थी - प्रवृत्ति

- इस पाठ में वर्णित शाश्वत मूल्यों जैसे अन्य मूल्यों को गीता में से खोजकर प्रार्थनासभा में प्रस्तुत करना ।
- पाठ में आए शाश्वत मूल्यों का सार अपने शब्दों में तैयार करके माता-पिता के साथ चर्चा करना ।

शिक्षक की भूमिका

- गीता जयंती और गीतासप्ताह मनाना ।
- गीता के शाश्वत मूल्यों की वर्तमान समय में प्रासंगिकता पर चर्चा सभा का आयोजन करना ।
- गीता के मूल्यों को जीवन में कैसे लाया जा सकता है इसकी प्रसंगोपात चर्चा करना ।

This image shows a full page of white paper with horizontal dotted lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page, providing a guide for handwriting practice. There are no margins, text, or other markings on the page.

This image shows a full page of white paper with horizontal dotted lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page, providing a guide for handwriting practice. There are no margins, text, or other markings on the page.

This image shows a full page of white paper with horizontal dotted lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page, providing a guide for handwriting practice. There are no margins, text, or other markings on the page.

This image shows a full page of white paper with horizontal dotted lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page, providing a guide for handwriting practice. There are no margins, text, or other markings on the page.

جماعت 12

مضمون : اُردو (زبانِ دانی)

میڈیم : اُردو

ଓଢ଼ିଆ ପ୍ରଥମ ଭାଷା ଧୂ. 12

ریاستی حکومت کے شعبہ تعلیم کے ذریعے نصاب میں
منظور کردہ اور نصابی کتاب میں شامل کردہ

باب 1 : عالمی صحیفہ - شرمید بھگود گیتا

باب 2 : بھارتی ابدی اقدار اور گیتا

گجرات راجیہ شمالا پاٹھیہ پُستک منڈل
گاندھی نگر

شرمید بھگود گیتا انسانوں اور خالق کائنات کے مابین صداقت کے درس کا ایک مقدس مکالمہ ہے۔ جس میں ارجن انسانوں کی نمائندگی کرتا ہے۔ بھگود گیتا کے ذریعے شری کرشن، بھگوان کی صورت میں ہماری روحانی رہنمائی کرتے ہیں۔ کروکشیتر کے میدان میں جنگ کے دوران ہوئے ایسے مقدس مکالمے کا بنیاد پوری نوع انسانی کی فلاح و بہبودی کی راہ دکھاتا ہے۔ گیتا میں دیا گیا علم محض کسی ایک عوامی گروہ اور کسی ایک زمان و مکان کے لیے نہیں ہے۔ گیتا کا درس دائمی اور ہمہ گیر ہے۔ تمام بنی نوع انسان کو با مقصد، ترقی پذیر، بے خوف، پرامن، تعمیری، پاکیزہ اور معاملہ فہم بنانے میں گیتا ایک پارس مئی ہے۔ اس معنی میں گیتا ایک عالمی صحیفہ ہے۔ ایک دوسرے نقطہ نظر سے دیکھا جائے تو دنیا کی بے شمار عظیم ہستیوں نے گیتا کی عالمی اہمیت کا بیان، اپنے اپنے الفاظ میں کیا ہے۔ ان معنوں میں بھی گیتا ایک عالمگیر کتاب ہے۔

امریکی اسکالر ہنری ڈیوڈ تھورو کہتے ہیں ”جدید دنیا کا علم اور ادب گیتا کے مقابلے میں بے وقعت لگتا ہے۔ ہر صبح میں اپنے دل اور دماغ کو گیتا کے مقدس پانی سے نہلاتا ہوں۔“ مشہور انگریز فلسفی آلدس، ہکسلے کا کہنا ہے، ”گیتا ابدی فلسفے کے سب سے واضح اور مکمل خلاصوں میں سے ایک ہے جو اب تک شائع ہوئے ہیں۔“ اس لیے یہ نہ صرف ہندوستان بلکہ پوری نسل انسانی کا ایک لازوال اور انمول ورثہ ہے۔ جرمن اسکالر ڈیوڈین ہمولڈ گیتا کی شان بیان کرتے ہوئے کہتے ہیں ”بھگود گیتا دنیا میں عظیم حکمت کی سب سے خوبصورت اور فلسفیانہ تصنیف ہے۔“ دنیا کے مشہور سائنسدان البرٹ آئن سٹائن نے کہا تھا کہ ”جب میں بھگود گیتا پڑھتا ہوں اور سوچتا ہوں کہ بھگوان نے اس کائنات کو کیسے بنایا تو سب کچھ بے معنی سا محسوس ہونے لگتا ہے۔“ یہاں تک کہ مہاتما گاندھی کہتے ہیں، ”میں اپنی مصیبت کے ہر لحاظ میں ماما گیتا کی طرف دوڑ پڑتا ہوں اور اب تک تسلی حاصل کرتا رہا ہوں۔“ ہمارے سابق صدر عبدالکلام جی کہتے ہیں، ”گیتا بنی نوع انسان کے لیے ابدی الہام کا ذریعہ ہے، گیتا کا مطالعہ کرنے سے مجھے میرے مسائل کا حل مل جاتا ہے۔“

اس طرح شرمید بھگود گیتا بہبودی عالم کے جذبے سے لبریز ہندوستانی ثقافت کا ایک بیش قیمتی تحفہ ہے۔ اس عظیم کتاب کی خاصیت یہ ہے کہ کوزے میں سمندر بھر کر رکھ دیتی ہے۔ یہ مصطفیٰ کتاب زندگی کی حکمت میں خوشی، سکون، امن اور محبت کا وسیع ساگر بھر دیتی ہے۔ اس کتاب نے ویدانت کے انتہائی نایاب اور گہرے علم کو عوام الناس کے لیے آسان اور مقبول زبان میں دستیاب کرایا ہے۔ وہ ہے، واسودےو: (7.19) ॥ सर्वम् इति -

1. वासं करोति इति वासुदेवः । یعنی واسودےو جو سب میں رہتا ہے، اگرچہ دنیا میں ہر چیز مختلف ہے، اس کے باوجود وہاں بنیادی طور پر ایک ہی زندہ جاوید اقتدار ہے یعنی پر ماتما (ایشور) اور اگرچہ ایشور ایک ہے، وہ کئی شکلوں میں ظاہر ہو رہا ہے۔ جس طرح غباروں کی شکلیں اور رنگ مختلف ہوتے ہیں لیکن ان میں ہوا ایک جیسی ہوتی ہے، اسی طرح سب میں ایک ہی ایشور جو ہر ہے جو پنپ رہا ہے۔

اس قدر سے ہم آہنگی کر لینے سے، ہماری زندگی اور طرز عمل نیک، بابرکت بن جاتے ہیں اور ہم محنتی، مفید اور تعاون کرنے والے بن

جاتے ہیں، ہر دعویٰ حاصل کر لیتے ہیں۔ اس طرح انسان اپنے آپ میں مطمئن ہو کر زندگی کی کامرانی حاصل کر لیتا ہے۔ گیتا میں ”بھگوان“ لفظ بار بار آتا ہے۔ تو بھگوان لفظ کا کیا مطلب ہے؟

ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः ।

वैराग्यस्य च मोक्षस्य बण्णां भग इतीरितः ॥ (विष्णुपुराणम् 6.5.74)

(یعنی، جو جاہ و جلال، مذہب، عزت، احترام مال، نجات اور ترک دنیا والا ہوتا ہے اُسے بھگوان کہتے ہیں۔) بھگود گیتا میں استدلالی انداز میں سمجھاتے ہوئے کہا گیا ہے کہ (گیتا 6.30) यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति । یعنی جو انسان تمام مخلوقات میں میرا ہی دیدار کرتا ہے اور مجھی میں اُسے سب کچھ نظر آتا ہے وہ فنا نہیں ہوتا۔ مختلف ذاتیں، عقائد، فرقے، گروہ اُسے اپنے ناموں سے مخاطب کرتے ہیں اور اپنے اپنے طریقوں سے اس کی پرستش کرتے ہیں، لیکن وہ زندہ و جاوید ایک ہی ہے۔

بھگود گیتا گرنہ کسی ایک مذہب، خیال، فرقہ، گروہ، مسلک تک محدود نہیں بلکہ تمام مخلوقات کے لیے ہے۔ گیتا کا پیغام حاصل کرنے کے لیے کسی خصوصی اقتدار کی ضرورت نہیں، یہ بات بھگوان خود فرماتے ہیں...

अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।

साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥ (गीता 9.30)

(یعنی، اگر کوئی ذلیل اور بدکار انسان بھی منفرد جذبے سے مسلسل مجھے یاد کرتا ہے تو اُسے بھی یقینی طور پر سادھو کے طور پر ہی پہچانا جانا چاہیے۔ کیوں کہ وہ کامل طور پر میری عقیدت میں ہی جی رہا ہے۔) اس کے ساتھ ہی شری کرشن آگے بھی کہتے ہیں کہ...

क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति । (गीता 9.31)

(یعنی، جو انسان جلدی سے دھرماتما بن جاتا ہے وہ ہمیشہ قائم رہنے والا اعلیٰ سکون حاصل کر لیتا ہے۔)

گیتا وہ کتاب ہے جو تمام جانداروں کے تمام مسائل کا حل اور تسلی دیتی ہے۔ بوڑھے، جوان، جاہل، عالم، گیتا ہر ایک کو خوشگوار زندگی کا راستہ تلاش کرنے کی ترغیب دیتی ہے۔

خود ہمارے اور دیگر سبھی کے اندرون میں ایک ہی ایشور جو ہر پھیلا ہوا ہے۔ اس صداقت کو یاد کر کے ایک دوسرے کے لیے خیر سگالی کا جذبہ رکھتے ہوئے فعال ترقی کرنے کے لیے گیتا کہتی ہے کہ

परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥ (गीता 3.11)

(یعنی ایک دوسرے کی ترقی کرتے کرتے آپ لوگ اعلیٰ فلاح حاصل کر لیں گے۔)

اس دُنیا میں زمانہ قدیم سے ہی الوہی اور شیطانی طاقتوں کے مابین مسلسل تصادم چل رہا ہے۔ دنیا کا ہر انسان الوہی اور شیطانی صفات کا مرکب ہے۔ گیتا میں شری کرشن نے پاکیزہ اور سفلی صفات کا بیان کیا ہے۔ سفلی عناصر سے آزاد ہونا اور اپنی ذات میں الہی صفات

کو فروغ دینا ہی فی الحقیقت انسانی زندگی کی ترقی کا ذریعہ ہے۔

انسان اس کے حصول کے لیے مسلسل جدوجہد کر رہا ہے۔ گیتا انسانوں سے کہتی ہے وہ شیطانی صفات جیسے کہ افسردگی، مایوسی، غصہ اور حسد وغیرہ کو ترک کر دیں۔ گیتا تو ہر فرد کو رحمانی صفات کا حقدار مانتی ہے۔ شری کرشن ارجن سے کہتے ہیں کہ संपदम् दैवीम् ना शुचः (16.5) अभिजातोऽसि पाण्डव । یعنی اے ارجن، تو غم نہ کر، تو نیک صفات کے ساتھ پیدا ہوا ہے۔ ارجن، گیتا میں تمام انسانوں کی نمائندگی کر رہا ہے اس لیے یہ بات دنیا کے تمام بنی نوع انسان کے لیے ہے۔ یہ خیال، ارجن کے وسیلے سے کل کائنات کے تمام لوگوں کو چھوٹا ہے، کیونکہ ہر انسان کو اپنی ذات میں رحمانی صفات کو فروغ دینا ہے۔ گیتا کا خلاصہ ہی: मा शुचः ہے۔ گیتا میں شری کرشن کا پیغام (गीता 2.11) अशोच्यातत्त्वम् سے شروع ہو کر (गीता 18.66) मा शुचः پر ہی مکمل ہوتا ہے۔ اس طرح مکمل گیتا کا خلاصہ ہی یہ ہے کہ زندگی میں کیسے بھی حالات ہوں، دکھ نہ کریں، مایوس نہ ہوں۔ اسی حوالے سے شری کرشن نے کہا ہے کہ (गीता 2.88) तत्र का परिदेवना یعنی اس میں رنج یا دکھ بھلا کیوں کریں؟

گیتا ہر انسان کی ہمہ گیر ترقی کے لیے ایک قابل رسائی صحیفہ ہے۔ کیوں کہ یہ یکتی اور ہم آہنگی کے نظریات پیش کرتا ہے۔ گیتا کا آئیڈیل یہ ہے کہ انسان کی ہمہ گیر اور متوازن ترقی ہونی چاہیے۔ خیال، عمل اور احساس، انسانی فطرت کے جڑ ہیں۔ ان میں سے کسی ایک کے فقدان کو بھی انسانی شخصیت اور اس کی نشوونما میں نقص سمجھا جائے گا۔ گیتا کے بموجب، انسان کے مزاج میں ان تین میں سے کسی ایک کی زیادتی بھی ہو سکتی ہے۔ اسی لیے گیان (علم)، کرم (عمل) اور بھکتی (عقیدت) ان تین میں سے کسی ایک کی زیادتی والے برتاؤ کو بالترتیب گیان یوگ، کرم یوگ اور بھکتی یوگ نام دیے گئے ہیں۔ تینوں ایک دوسرے کے لیے تکمیلی ہیں۔ انسان کی ہمہ گیر ترقی کے لیے ان تینوں کا امتزاج ہونا ضروری ہے۔

گیتا دنیا میں کسی بھی انسان کی ہمہ جہت ترقی کے لیے مددگار ثابت ہو سکتی ہے۔ تاکہ شخصیت کو الہی خصوصیات سے ہم آہنگ کر سکیں۔ اسی لیے سری اردن گھوش کے مطابق گیتا ”ہم آہنگی“ کی کتاب ہے۔ گیتا کے لیے ہم آہنگی کا مقصد انسانیت کی بہبود ہے۔

گیتا ہر کسی کو ماضی پر افسوس کیے بغیر مستقبل کی فکر کیے بغیر، حال کی قدر کرتے ہوئے عمل کرنے کی ہدایت دیتی ہے۔ सहजं कर्म (गीता 18.48) कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत् । یعنی کچھ نقائص محسوس ہو تو بھی فطری کاموں کو ترک نہیں کرنا چاہیے۔ کیوں کہ स्वकर्मणा (गीता 18.46) तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः (गीता 18.46) فطری فرائض کی ادائیگی والا برتاؤ کرنے سے انسان اعلیٰ کامیابی سے ہمکنار ہوتا ہے۔ اسی لیے لوگ مانیہ تلک نے گیتا کو فرض-غیر فرض پر روشنی ڈالنے والی اخلاقیات کا علم کہا ہے۔

ایک طالب علم یا شخص جو گیتا پڑھتا ہے اس میں بے خوفی، دیانتداری، تحمل، راست بازی، خیر خواہی، اندرون کی مکمل نرم روی اور کثرت میں وحدت کا جذبہ جیسی خوبیاں پیدا ہوتی ہے۔

گیتا کے خالق غیر جانبدار ہیں۔ وہ کسی بھی بات پر شدید اصرار نہیں کرتے۔ وہ انسانوں کو بھی کس قدر آزاد بنانا چاہتے ہیں یہ بات

گیتا کے آخری باب کے اختتام پر نظر آتی ہے۔ گیتا کا پیغام سنانے کے بعد آخر میں شری کرشن ارجن کو تو بس یہی کہتے ہیں کہ

इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया ।

विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥ (गीता 18.63)

(یعنی اس طرح میں نے یہ انتہائی پوشیدہ راز تجھے بتا دیا ہے۔ اب تو اس پراسرار علم کے بارے میں اچھی طرح غور و فکر کر لے اور پھر جیسا تیرا جی چاہے ویسا کر۔

گیتا کا اظہار کہاں ہوا ہے اس پر غور کیجیے۔ وہ میدان جنگ میں نازل ہوئی ہے۔ جو مایوس جنگجو ارجن کو زندگی کا مقصد اور فرائض سمجھاتی ہے۔

گیتا کے ظاہر ہونے کا مقصد جنگ نہیں تھا۔ اس کا مقصد حق کی طرف وسیع تر عوام کی خوشی، امن اور آزادی کی زندگی کے بارے میں بصیرت فراہم کرنا تھا۔ یہاں دونوں فریقوں کے جنگ کے مقاصد میں فرق تھا۔ دُریودھن کہتا ہے ”یہ تمام جنگجو میرے لیے اپنی جان دینے کو تیار ہیں۔“ مطلب دُریودھن بادشاہت حاصل کرنا چاہتا تھا۔

न काङ्क्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च ।

किं नो राज्येन गोविन्द किं भोगैर्जीवितेन वा ॥ (गीता 1.32)

(ارجن کہتا ہے) اے کرشنا! مجھے فتح نہیں چاہیے۔ میں اقتدار اور سکھ کا بھی متلاشی نہیں۔ جن کے لیے میں اقتدار چاہتا ہوں وہ میدان جنگ میں میرے مقابل کھڑے ہیں۔ تو ریاست حاصل کر کے میں کیا کروں گا؟ اے گووند! اور پھر ایسے اقتدار کا کیا فائدہ؟ یا ایسی قربانی اور زندگی سے کیا نفع؟

اس طرح ارجن کی زندگی میں عوامی بہبود کا نظریہ کارفرما نظر آتا ہے اور دُریودھن کی زندگی میں اقتدار کی ہوس۔ جو گیتا کے علم کو اپناتا ہے، گیتا اُس کی افسردگی، مایوسی کو دور کرتی ہے۔ فرائض کی ادائیگی کے لیے جب ارجن میدانِ عمل سے فرار ہونے کی تیاری کرتا ہے، ”بھیک مانگ کر گزر بسر کر لوں گا لیکن جنگ نہیں کروں گا۔“ کی رٹ لگانے والا ارجن گیتا کے علم سے روشناس ہونے کے بعد آخر میں کہتا ہے:

नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाच्युत ।

स्थितोऽस्मि गतसन्देहः करिष्ये वचनं तव ॥ (गीता 18.73)

(یعنی اے عزمِ مصمم والے، آپ کی مہربانی سے میرا وہم اور لالچ ختم ہو گیا اور مجھے حافظہ حاصل ہو گیا ہے۔ اب شک سے بالاتر ہو کر میں نے استقامت حاصل کر لی ہے۔ اس لیے اب میں آپ کی اطاعت کروں گا۔

ایسا کوئی الہام یا علم نہیں جو گیتا میں نہ ہو۔ کوئی عالمی مسئلہ ایسا نہیں ہے جسے گیتا سے حل نہ کیا جاسکے۔ ضرورت ہے تو صرف یہ کہ

انسانوں کے پاس پینائی ہو۔

گیتا کو ”عالمگیر صحیفہ“ سمجھا جاتا ہے کیوں کہ یہ انسانی فلاح و بہبود کے خیالات سے مالا مال ہے۔ یہ ایک مسلمہ حقیقت ہے کہ دنیا کے گوشے گوشے سے مختلف ممالک اور مذاہب کے فلسفیوں، عظیم شخصیات اور اسکالرز نے اس کا احترام اور تعریف و توصیف بیان کی ہے۔ یہ ہندوستان کے لیے فخر کی بات ہے کہ اس دھرتی پر شری گیتا جیسی عالمی فلاحی کتاب کا نزول ہوا اور یہ ہندوستانی ثقافت کا ابدی فخر ہے۔ گیتا وہ کتاب ہے جو انسان کو مابعد الطبیعیاتی، مابعد الہیاتی اور روحانی تینوں طرح کے مصائب سے چھکارا دلاتی ہے۔ گاندھی جی نے بھی گیتا کو ایک ”روحانی کتاب“ کہا ہے اور اس کی عظیم قدر تسلیم کی ہے۔

مشق

1. درج ذیل سوالات کے ایک جملے میں جواب دیجیے:

- (1) ہر دل عزیز بننے کے لیے گیتا کیا اصول پیش کرتی ہے؟
- (2) حتمی سکون کیسے حاصل کیا جاسکتا ہے؟
- (3) کس قسم کے انسان انتہائی نایاب ہیں؟
- (4) ہمیں گیتا سے کون کون سی صفات حاصل ہوتی ہیں؟
- (5) تمام مخلوقات کا ابدی اصل کون ہے؟
- (6) کون سے عظیم انسان انتہائی نایاب ہیں؟
- (7) زندگی کا اصل مقصد کیا ہے؟

2. درج ذیل سوالات کے دو-تین جملوں میں مختصر جواب لکھیے:

- (1) یہ کیوں کر کہا جاسکتا ہے کہ ”ایشور ایک ہی ہے۔“
- (2) ”بھگوان“ لفظ کی چاروں تصریحات سے کیا معنی مراد لیے جاتے ہیں؟
- (3) گیتا کے بموجب، دونوں فریق جنگ کا کیا مقصد دیکھتے ہیں؟

3. درج ذیل سوالات کے تفصیلی جواب لکھیے:

- (1) مضمون لکھ کر وضاحت کریں کہ ”ایشور ایک ہی ہے اور وہ ہمہ گیر ہے۔“
- (2) گیتا کے تصوراتی اصول اخذ کریں اور اپنے الفاظ میں لکھیں۔
- (3) عقلمند مہاتماؤں سے فلسفہ کی تعلیم کیسے حاصل کی جائے؟
- (4) گیتا کا مطالعہ کرنے والے لوگ کیسی اعلیٰ صفات حاصل کر لیتے ہیں؟

طالب علم کی سرگرمی

- (1) گجراتی کتابیں: ”کرشن انے مانو سمبندھو“ مصنف: ہریندر دوے، ”کرشناوتار“ مصنف: کتیا لال منشی کسی طرح حاصل کریں اور اُن کا مطالعہ کریں۔
- (2) Google، Youtube پر سے گیتا کے خیالات اور تقاریر سننے کا اہتمام کیجیے۔
- (3) گرد و پیش منعقد ہونے والی بھگود گیتا کتھا میں حصہ لیجیے۔
- (4) گیتا پر مبنی اقوال زریں کا سلسلہ (سُوتر مالا) تیار کیجیے۔ جنہیں Facebook، Status، Whatsapp وغیرہ پر رکھ کر ترویج و اشاعت کیجیے۔
- (5) گیتا کے اصولوں پر براہ راست عمل کیجیے۔
- (6) ”گیتا گیان: روح کا علاج“ موضوع پر مضمون تیار کیجیے۔

اساتذہ کی سرگرمی

- (1) حمد-اسمبلی میں گیتا پر مبنی تقاریر (پروچن) وغیرہ کا اہتمام کرنا۔
- (2) مقابلوں کا انعقاد جیسے گیتا پر مبنی کویز، اقوال لکھنا، تحریر و تقریر۔
- (3) خدمات کے مختلف منصوبوں میں طلبہ کو شامل کرنا۔
- (4) گیتا کے بارے میں ایک مباحثہ اجلاس کا انعقاد۔
- (5) ”گیتا کے اصولوں کا خلاصہ“ موضوع پر ایک پراجیکٹ تیار کروانا۔

• • •

بھارت قدیم ترین قوم ہے۔ اعلیٰ تہذیب، علم، خوشحالی، امن، ہم آہنگی، اتحاد، ایجاد، مساویت اور سپردگی وغیرہ ہماری معیاری اقدار ہیں یہ حقیقت بے شمار قدیم و جدید شخصیات تسلیم کر چکی ہیں کہ بھارت قیمتی اور تخلیقی مواد سے مالا مال ہے۔ مارک ٹوین نے لکھا ہے کہ ”ہندوستان کی سرزمین مذاہب کو فروغ دینے والی، بنی نوع انسانی کی پرورش کرنے والی زبانوں کی جائے پیدائش، تاریخ کی ماں، پرانوں کی دادی اور روایات کی پروادی ہے۔“

کسی بھی ملک کا ادب اُس کے معاشرے کا عکس ہوتا ہے۔ ماضی تاحال کسی بھی ملک کا تعارف ادب کے ذریعے ہی ہوتا ہے۔ ہندوستانی ثقافت کے دو عظیم رزمیہ رامن اور مہابھارت کی الوہی داستانیں بنی نوع انسان کے دلوں میں ہمیشہ زندہ رہیں گے۔ وید ویاس خود لکھتے ہیں۔ (62.53) यदिहास्ति तदन्यत्र यत्रेहास्ति न तत् कवचित् । جو یہاں نہیں وہ دنیا میں کہیں نہیں نہ کہیں لازماً ملے گا۔ جو یہاں نہیں وہ دنیا میں کہیں نہیں ہے۔ آج بھی یہ کتاب ہر ہندوستانی کے لیے قابل تقلید ہے۔ اس مہابھارت تصنیف میں ہی شریمد بھگود گیتا سمائی ہوئی ہے جو پوری دنیا کے لیے ایک رہنما کتاب ہے۔ جس میں سے کچھ نکات پر ہم یہاں غور کریں گے۔

(1) علم کا نظام (परिप्रश्न सेवया | 4.34)

ہندوستانی ازلی روایت میں ”تجسس کا حل“ ایک مثالی علم کا نظام رہا ہے۔ بھگوان بادراجن نے پریم تجسس سے برہم سوتر کی ابتدا کی۔ ’अथातो ब्रह्मजिज्ञासा‘ ہندوستانی تہذیب محض پسند و نصح پر منحصر نہیں۔ یہ ہمارا قدیم طرز عمل ہے کہ زندگی میں درپیش مسائل اور اپنے تجسس کو روشن خیال افراد/عظیم ہستیوں کے سامنے مناسب انداز میں پیش کرنا اور انفرادی اختلافات کو مدنظر رکھ کر حل تلاش کرنا۔ ارجن کے فرائض سے پیدا ہونے والے مسائل اور اُن کے حل کے گرد و پیش گیتا اٹھارہ ابواب میں پھیلی ہوئی ہے۔

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।

उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ (गीता 4.34)

(یعنی اس علم کو تو فلسفی بابائوں کے پاس جا کر جان لے۔ اُن کے سامنے صحیح طریقے سے ٹھک کر، اُن کی خدمت کر کے اور بغیر دھوکے کے سادا لوحی سے سوال پوچھنے پر، وہ دانشمند شخصیات جو خدائی جوہر سے بخوبی واقف ہیں، وہ تجھے فلسفے کا علم سکھائیں گے۔ سوال و جواب کرنا، سیکھنے کے بہترین طریقوں میں سے ایک ہے۔ یہاں تجسس مسائل کے کردار کی بڑی اہمیت ہے۔ یہاں واضح طور پر بیان کیا گیا ہے کہ نرم روی کے ساتھ گرو کی خدمت کر کے خوشی حاصل کرتے ہوئے سوال پوچھنے سے علم حاصل ہوتا ہے۔ گیتا کے مطابق ارجن نے اسی طرح شری کرشن کی پناہ حاصل کی تھی۔

यच्छेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे

शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ॥ (गीता 2.07)

(یعنی، یہ بتائیے کہ بھلائی کا یقینی ذریعہ کیا ہے؟ کیوں کہ میں آپ کا شاگرد ہوں، میں آپ کی پناہ میں آیا ہوں، اس لیے مجھے تعلیم دیجیے کیوں کہ میں آپ کے سامنے سر تسلیم خم کرتا ہوں۔)

ہمارے یہاں ”استاد-شاگرد“ کی انوکھی ہندوستانی روایت رہی ہے۔ یہ ایک ایسا تعلق ہے جس میں مفاد سے بالاتر، یقینی اور بے لوثی اور مخلص دل کے ساتھ سادہ علم حاصل کرنے کی کوشش کی جاتی ہے۔ ا گورو: ساکشاٹ پربھھا اسی لیے استاد کو عین بھگوان کا ہی ایک روپ مانا گیا ہے۔

تاریخ گواہ ہے کہ عظیم شخصیات نے بھی گورو کے سامنے سر تسلیم خم کر کے علم حاصل کیا۔ شری رام نے گورو شواامتر اور شری کرشن نے گورو ساندی پنی کی قربت میں رہ کر روشن خیالی حاصل کی۔ شری کے گرو مٹنگ رشی تھے اور میرابائی کے گرو سنت رئے داس تھے۔

اس گورو-شاگرد روایت میں، شاگرد، استاد کا علم حاصل کرنے کے لیے، استاد کے سامنے خود کو سپرد کر دیتا ہے اور زانوئے تلمذ باندھتا ہے۔ اس طرح، پناہ میں آنے والے شاگرد کو گورو علم عطا کرتا ہے۔ اس روایت کے مطابق استاد کا احترام کرنا اور اس کی ہدایات پر بے چون و چرا دل کی آمادگی کے ساتھ عمل کرنا بھی اُس کی خدمت کی ہی ایک قسم ہے۔

(2) خدا کی ہمہ گیریت (गीता 7.19) इति सर्वम् (वासुदेवः)

”واشو دیو ہمہ گیر ہیں۔“ یعنی یہ سب کچھ خدائی سے لبریز ہی ہے۔ ا ईशावास्यमिदं सर्वम् کائنات کے ذرے ذرے میں خالق رہتا ہے۔ کائنات کی تخلیق، کیفیت اور تحلیل کا سبب یہی ایشور ہے۔ تمام صحائف بھی یہی بات بیان کرتے ہیں۔ چھاندو گیت اپنیشد میں کہا گیا ہے کہ (छान्दोग्य उपनिषद् 3.14.1) सर्वं खल्विदं ब्रह्म - یہ تمام خدائی سے لبریز ہے۔

یہاں خالق کی ہمہ گیریت ثابت ہوتی ہے۔ 10.12 गीता ॥ दिव्यमादिदेवमजं विभुम् سے قدیم دیو جو کبھی پیدا نہیں ہوا اور ہمہ گیر ہے۔ شرمید بھگود گیتا کے نویں باب کے 16 سے 18 اشلوکوں میں بیان کیا گیا ہے کہ کائنات کا خالق، پالناہار اور کائنات کو ختم کرنے والا بھی بھگوان ہی ہے۔

यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन ।

न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् ॥ (गीता 10.39)

(یعنی تمام زمانوں کی تخلیق کا سبب میں ہی ہوں۔ کیوں کہ مستقل یا غیر مستقل ایسا کوئی جاندار نہیں جو میرے وجود سے بے ربط ہو یا خالی ہو۔)

کائنات کے ذرے ذرے میں بھگوان بستا ہے۔ یہ اصول بھگود جذبہ کو فروغ دیکر زندگی کو با معنی بنانے کا راستہ دکھاتا ہے۔ مجھ میں، آپ میں، ہم سب کے گرد و پیش کے تمام لوگوں میں، بلکہ تمام جانداروں میں خدائی جوہر بستا ہے۔ اس صداقت کو ہمیشہ ذہن نشین رکھ کر ہر ایک کے ساتھ حسن سلوک سے پیش آنا چاہیے۔

(3) حیات، ایشور کا جُڑ | گیتا 15.7 (سممواڻشو جیولوکه)

ہر جسم میں موجود ذی روح، ایشور کا ہی جُڑ ہے اور اگر ہر ذی روح ایشور کا ہی جُڑ ہے تو ہم سب میں ایک مساوی پر ماتما موجود ہے۔
 13.23 گیتا 11: परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्युरुषः परः ॥ (یعنی اس جسم میں ہونے کے باوجود یہ ذی روح فی الحقیقت پر ماتما ہی ہے۔)
 جسم میں مقیم ذی حیات کی صورت میں عین ایشور کا جُڑ ہی موجود ہے۔ (15.07 گیتا: सनातनः जीवभूतः जीवलोके ममैवांशो) اس جسم میں موجود ازلی ذی روح حیات، میرا ہی جُڑ ہے۔

اس جسم کو دیوالیہ (مندر) کہا گیا ہے۔ جہاں عین پر ماتما مستوی ہو اُس مندر جیسے جسم کو پاکیزہ اور خالص رکھنا خود ہمارے ہاتھ میں ہے۔ جسم کی باطنی اور ظاہری تطہیر کے لیے طیب غذا، فطرت کی سیر، پاکیزہ خیالات، سچی گفتگو اور حسن سلوک کو فروغ دینا چاہیے۔
 اگر ہم اپنی زندگی میں ایشور کے حصے کو پورے دل سے قبول کریں گے تو ہم سب میں فطری طور پر محبت، مہربانی، ہمدردی، دوستی، رحم، عدم تشدد وغیرہ کی صفات پیدا ہوں گی۔ ہمارے اندر موجود یہ جذبہ ہمیں چھوٹے بڑے اختلافات کو مٹا کر برابری کا احساس دلاتا ہے۔ اس طرح ٹر میں نارائن کو دیکھنے والی ہماری تہذیب عظیم ہے۔

(4) روح کی لافانیت (शाश्वतोऽयं पुराणो | गीता 2.20)

ویدک روایت میں روح کی لافانیت مسلمہ ہے۔ یہ جسم فانی ہے جب کہ روح ابدی اور ازلی ہے۔ ہم سب ایک ہی پر ماتما کے جُڑ ہیں۔ جسم غیر ابدی اور روح ازلی ہے۔

न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं, भूत्वा भविता वा न भूयः |

अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो, न हन्यते हन्यमाने शरीरे || (गीता 2.20)

(یعنی یہ آتما نہ کسی وقت پیدا ہوتی ہے، نہ مرتی ہے۔ یہ بھی نہیں کہ پیدا ہو کر وہ پھر سے مقتدر ہو جاتی ہے۔ کیوں کہ آتما غیر پیدائشی، ازلی، ابدی اور قدیم ہے۔ جسم کے مرنے پر بھی وہ نہیں مرتی۔)

گیتا میں بھگوان کرشن کے مطابق، روح لافانی ہے اور جسم فانی ہے۔ اس سے ہمیں یہ سیکھنا ہوگا کہ یہ جسم اور اس کی کیفیتیں مسلسل بدلتی رہتی ہیں۔ اس مسلسل بدلتے چکر میں روح واحد غیر متغیر عنصر ہے جو ایک شاہد کی حیثیت سے مستقل ہے۔ پیدائش سے موت تک، صبح سے رات تک جسم، دماغ، خیالات اور فطرت سب بدل رہے ہیں۔ اس بدلتی ہوئی صورت حال کو دیکھنے والی روح غیر متزلزل ہے۔

(5) اوتار واد (सम्भवामि युगे युगे | गीता 4.8)

ایشور خود زمین پر کب اور کیوں اوتار بن کر نازل ہوتے ہیں اس کو واضح طور پر بیان کیا گیا ہے۔

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत |

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् || (गीता 4.7)

**परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे ॥ (गीता 4.8)**

(یعنی اے بھارت! جب مذہب کا زوال اور بد مذہبیت کا فروغ ہونے لگتا ہے تب میں اپنی شکل تخلیق کر لیتا ہوں۔ یعنی لوگوں کے سامنے خود کو مجسم ظاہر کر لیتا ہوں۔ راہبوں کو بچانے کے لیے، گنہگاروں کو ختم کرنے کے لیے اور مذہب کو قائم کرنے کے لیے میں ہر زمانے میں ظاہر ہوتا ہوں۔

پرانوں میں بھگوان شنو کے دشادتا روں، جیسے متسیہ، کوڑم، دراہ، زرسنہ، واسن، پرشورام، رام، کرشن، بدھ اور کلکی وغیرہ کے بارے میں بیان کیا گیا ہے۔ ایشور کے یہ اوتار نیکوکاروں کی حفاظت اور مذہب کے نفاذ کے لیے بنائے گئے ہیں۔ ان اوتاروں پر سے واضح ہوتا ہے کہ جب جیسا مسئلہ رونما ہوتا ہے تب ویسا روپ اختیار کر کے ایشور دنیا کو نئی راہ دکھاتے ہیں۔

نیکوکاروں کے نیک کاموں میں ایشور ہمیشہ ساتھ ہوتے ہیں۔ جب ہم نیک کاموں میں مصروف ہو جاتے ہیں تب ایشور ہمارے مددگار و معاون بن جاتے ہیں اور قادر مطلق ایشور کی عظیم طاقت نیک لوگوں کی مدد کے لیے ایک نئی شکل میں آتی ہے۔ بحرانی کیفیات یا منفی حالات میں ہمیں افسردہ، مایوس اور ناامید نہیں ہونا چاہیے۔ قادر مطلق ایشور ہمارا پوشیدہ سہارا ہے۔ یہ یقین اور قوی امید دل میں ہمیشہ زندہ رکھیں کہ، دلی دعاؤں کے ساتھ، ایشور ہمیشہ نیکوکاروں کو کسی نہ کسی شکل میں مدد فراہم کرتا ہے۔

(6) ستمو بھاؤ (مساوات کا احساس) (2.48) گیتا | (समत्वं योग उच्यते)

योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय ।

सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥ (गीता 2.48)

(یعنی لگاؤ یا حرص ترک کر کے اور کامیابی و ناکامی دونوں میں مساویت کا احساس رکھ کر خود کو یوگ میں لگا دے اور نیک اعمال کر۔ اسے ستمو (مساویت) کہا جاتا ہے۔ ستمو ہی یوگ تسلیم کیا جاتا ہے۔

برابری کا عقیدہ رکھنے والے گیتا کے خالق بھگوان شری کرشن کا پسندیدہ لفظ اور جذبہ ہے: مساوات کا احساس۔ یہ فرد کی ایک اعلیٰ کیفیت کا نتیجہ ہے۔ اس کیفیت کے حصول کے بعد، سکھ، دکھ، عزت، ذلت، کامیابی، ناکامی وغیرہ کے مابین کے فرق ختم ہو جاتے ہیں۔ گیتا کے خالق نے اسے ”یوگ“ کہا ہے۔ اس جذبے کو فروغ دینا نہایت ضروری ہے۔ کیوں کہ یہ ایک آئیڈیل اور خوشحال زندگی کی شاہراہ ہے۔ اس حالت میں پہنچنے کے بعد انسان کی تمام برائیاں ختم ہو جاتی ہیں اور سکون و طمانیت محسوس ہوتے ہیں۔

اگر ہم میں مساوات کا جذبہ پروان چڑھ جائے تو ناکامی بھی ہمیں اُداس نہیں کر سکتی۔ اگر کوئی شخص ہمیں چڑھائے تو اس کا اثر ہمارے دل و دماغ پر نہیں ہوتا۔ ہم کسی سے عزت و توقیر کی کوئی توقع نہیں رکھتے۔ لہذا، یہ مساوات کا جذبہ ہماری برائیوں اور پریشانیوں کے خلاف ڈھال کا کام کرتا ہے۔

(7) سامویشی بھاؤ (شمولیت کا احساس) (गीता 10.41) मम तेजोऽशसम्भवम्

دنیا کی تمام خوشنما، تابناک اور طاقت ور چیزیں ایشور کے نور کے ایک جڑ سے پیدا ہوئی ہے۔ ہندوستانی ثقافت نے ایشور کی مختلف شکلوں کی پرستش کو قبول کیا ہے۔ طریقہ یا عمل سے قطع نظر ایشور کی جس شکل میں بھی پرستش کی جائے، اسے حاصل کیا جاسکتا ہے۔ ہندوستانی سائنس روایت میں فرد کو عبادت کے طریقہ کار کے انتخاب میں آزادی دی گئی ہے۔

यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति ।

तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥ (गीता 7.21)

(یعنی جو عقیدت مند، جس دیوتا کی جس شکل کی پرستش کرنا چاہتا ہے، اس بھکت کی عقیدت کو میں اس دیوتا کے لیے قوی و مستحکم کر دیتا ہوں۔)

بھارتی ثقافت میں کسی خالص طریقہ عبادت کی پابندی نہیں ہے۔ شمولیت کا یہ جذبہ ہی ہماری تہذیب کی ایک خوبی ہے۔

جو فرد جیسی عقیدت سے، جس دیو کو پوجے گا، بھوان اس فرد کی عقیدت کو اس دیو کے تئیں مستحکم کر دیتے ہیں۔ گیتا میں اس طرح بھگوان کے شمولیت کے جذبے کو نہایت ٹھوس اور واضح انداز میں بیان کیا گیا ہے۔

(8) कर्तव्ये बद्धो (احساس فرض) (गीता 3.35) श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः

ارجن اپنے مذہب (فرض) سے منحرف ہوا ہے۔ اس طرح ارجن کے بہانے سے ہم سب کو گیتا نے درس دیا ہے کہ स्वधर्मो निधनं श्रेयः (गीता 3.35) یعنی اپنا مذہب ہی قابل ستائش ہے۔“

اپنے مذہب (فرض) کی ادائیگی میں اکثر اوقات حوصلہ شکنی ہو جاتی ہے۔ اس لیے گیتا ہدایت دیتی ہے کہ ”زندگی رونے کے لیے نہیں ہے، فرار ہو جانے کے لیے نہیں ہے، بلکہ زندگی بننے کے لیے ہے، کھیلنے کے لیے ہے، مصائب کا بہادری سے مقابلہ کرنے کے لیے ہے نیز اہل امید اور پختہ یقین کے ساتھ ترقی کرنے کے لیے ہے۔

اس طرح گیتا جی، انسان کی زندگی میں لمحہ بہ لمحہ آنے والے چھوٹے بڑے مقابلوں میں بلند حوصلگی کے ساتھ جدوجہد کرنے کی طاقت بخشتی ہے۔ اسی لیے شرمید بھگود گیتا یہ کسی مخصوص فرقے کی کتاب نہیں بلکہ وہ ایک عالمی تصنیف کا کردار ادا کرتی ہے۔ Gita is not

Bible of Hinduism but it is the Bible of Humanity.

مشق

(1) مندرجہ ذیل سوالات کے ایک جملے میں جواب دیجیے:

(1) حصولِ علم کے لیے شاگرد میں کن خوبیوں کا ہونا ضروری ہے؟

(2) باب 2 کے اشلوک 7 میں ارجن کا کیا مطالبہ ہے؟

(3) روح کی لافانیت کے متعلق آپ کی کیا سمجھ ہے؟

(4) گیتا کے اختتام پر ارجن کی کیفیت اور عزم کیا ہے؟

2. مندرجہ ذیل سوالات کے تفصیلی جواب لکھیے:

(1) ایشور کی ہمہ گیریت سمجھنے کے بعد انسان کے برتاؤ میں کیا تبدیلیاں رونما ہوتی ہیں؟ ان کے گرد و پیش کی کائنات پر کیا

اثرات مرتب ہوتے ہیں؟

(2) نیک اعمال کرنے والوں کے لیے اوتار واد کس طرح حوصلہ بخش ہے؟

(3) گیتا کے تین آپ کے جذبات، اپنے الفاظ میں بیان کیجیے۔

3. تفصیلی نوٹ لکھیے:

(1) موجودہ دور میں گیتا کی ابدی اقدار کی اہمیت و ضرورت۔

(2) ایشور کے اوتار واد کو اپنے الفاظ میں بیان کیجیے۔

(3) بھارتی نظامِ تعلیم اپنے الفاظ میں بیان کیجیے۔

(4) گیتا کا ذاتی مذہب (احساسِ فرض) واضح کیجیے۔

طلبہ کی سرگرمیاں

(1) اس سبق میں بیان کردہ ابدی اقدار جیسی ہی دوسری قدریں بھی گیتا میں سے تلاش کی جائیں اور حمد اسمبلی میں پیش کی جائے۔

(2) سبق میں پیش کردہ ابدی اقدار کا خلاصہ اپنے الفاظ میں تیار کر کے اپنے والدین کے ساتھ اُن پر مباحثہ کیجیے۔

مدرس کی سرگرمیاں

(1) گیتا جینتی اور گیتا ہفتہ کا انعقاد کیجیے۔

(2) عصر حاضر میں گیتا کی ابدی اقدار کی معنویت پر مباحثے کا اہتمام کیجیے۔

(3) گیتا کی بیان کردہ اقدار روزمرہ زندگی میں کس طرح فروغ دی جاسکتی ہیں؟ کبھی کبھار اس موضوع پر بھی گفتگو کیجیے۔

